Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:
◉ Шынап-ла, бодуңарга удур аш чарлаан эвес силер бе, дээрги Кашин. *2-ги арында.*
◉ Чон чизези. *3-ку арын.*

ДАРААЗЫНДА НОМЕРГЕ:
◉ Хол бөмбүүнге Президент кубогу дээш. Аңаа хамаарыштыр бодалдар.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 131 (16291) • 2000 чылдың ноябрь 28, вторник • Ат салган шагы 19. 00 • Садар өртээ 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

"Сибинтер" ХАН-га Тыва Республиканың хөгжүлде бюджединден хөреңги үзүп бээр дугайында инвестиция төлевилелиниң талазы-биле комиссияның шиитпирин бадылаар дугайында № 1133 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Экономика болгаш Саң-хөө яамылары Таңды кожуунда Теректигниң чер адааның арыг суглуг черинден эколог-туг арыг ижер сугну кудуп садар бүдүрүлгени тургузары-биле бир чыл хуусаалыг дедир эгидер 400 мун рубльди "Сибинтер" ХАН-га үзүп бээрин ук доктаалда айыткан Конкурс комиссиязы (даргазы ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн) "Экологтуг арыг сугну кудуп садар бүдүрүлге тургузар дугайында" "Сибинтер" ХАН-ның бизнес-планын чугаалажып коргеш, аңаа чоп-шээрешкен.

Девискээр хөгжүлдезиниң фондузунуң хөреңгизин түр үеде эде хуваар дугайында № 1132 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган.

Тендерлиг объектилерни 2000 чылда чогуур хуусаазында ажыглалга киирер сорулга-биле девискээр фондузунуң хөреңгизинден 2640256 рубльди үзүп бээрин доктаалда айыткан. Ооң иштинде чурттал-га тудуунга 1530,256 рубльди берген Кызыл хоорайда 106 квартиралыг бажыңны доозарынга 499,256 мун рубльди, Шагаан-Арыгда 60 квартиралыг бажыңны доозарынга 671 мун, Кызылда 245 квартиралыг бажыңга 360 мун рубльди бээрин корген.

Кызылда № 2 божудулга бажыңында нефрологтуг төпке 310 мун, Кызылда № 5 школага чышпыр тудар бажыңга 800 мун, ооң иштинде мебель бүдүреринге 300 мун рубльди үзүп бээрин айыткан.

ТР-ниң Чазааның 1997 чылдың январь 21-де № 19 доктаалы-биле бадылаан "СПИД аарыынга удур" республика программазының хуусаазын 2001 чылда узадыр дугайында № 1139 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган.

СПИД аарыының байдалы ниити чуртта нарын бооп артпышаан. Республикага дөрт чыл дургузунда бо программаны боттандырар планны 63,4 хуу күүсеткен СПИД аарыынга удур федералдыг программаны ажылдап кылгаш, бадылаарынга чедир РФ-тин девискээрлеринде чорудуп турар программаларның хуусаазын узадыр дугайында РФ-тин Кадык камгалал яамызының саналынга дүүштүр Тыва Республикага СПИД аарыынга удур республика программазының хуусаазын 2001 чылда узадырын доктаалда айыткан

Новосибирск хоорайда Коминтерн аттыг завод-биле кады радиоприемниктер бүдүрери-биле "Тываның машина тудуушкун" заводунга саң-хөө деткимчезин көргүзер дугайында № 1134 доктаалды 2000 чылдың ноябрь 15-те Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар республиканың Экономика болгаш Саң-хөө яамылары 2000 чылда республиканың инвестиция программазында кордүнген, Хандагайтыда спорт залын тударынга үзүп берген 185 мун рубльди Новосибирскиде Коминтерн аттыг завод-биле кады радиоприемниктер бүдүрери-биле "Тываның машина тудуушкун" заводунче шилчидерин доктаалда айыткан. Доктааткан чурумну езугаар "2000 чылда республика бюджединин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга оскерилгени киирерин ТР-ниң Экономика болгаш Саң-хөө яамыларынга дааскан

Дээди өөредилге черлеринге кирериниң экзаменнериниң түңнелериниң дугайында № 1125 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың ноябрь 13-те хүлээп алган.

Россия Федерациязының 50 дээди өөредилге черлеринге 550 кижи өөренир черни үзүп берген. 29 дээди өөредилге черинге өөренири-биле 209 кижи киреринiң экзаменнерин Кызыл хоорайга дужааган. Моон соңгаар республиканың ниити билиг школаларынга орус дыл, литература, физика башкылаашкынының шынарын экижидер талазы-биле чогуур контрольду боттандырарын ТР-ниң Өөредилге яамызынга Тыва Республиканың Чазаа сүмелээн. Бо ажылды 2001 чылда уламчылаарын Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге дааскан.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ ШЫН ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак массалыг информацияның чепсектериниң журналистери-биле парлалга конференциязын дүүн, ноябрь 27-де эрттирген. Москвага чеди хонук дургузунда ажыл-албан кылып чораанының түңнелдерин ол чугаалап берген.

Россия Федерациязының Күрүне Төвүлелиниң бир дугаар калбак хуралының ажылынга ол олурушкан. РФ-тин 2010 чылга чедир стратегтиг хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Бо талазы-биле алеткелди РФ-тин Чазак Даргазы М. М. Касьянов кылгаш, чурттун стратегтиг хөгжүлдезинiн кол угланышкыннары кандыг болурун тодаратканын журналистерге Президент чугаалап берген. Бо дээрге улуг ужурдузалыг болуп турарын айыткан. Чугаалашкан айтырыгнын түңнелин үндүрүп В. В. Путин чүве чугаалаан. "Мен бодап көөрүмге, РФ-тин чаа тургустунган Күрүне Төвүлели ажыл-чорудулгазын шын эгелээн" — деп, Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Төвүлелиниң хуралынга чээрби айтырыгны чугаалашкан, оларны сайгарарынга Президент киришкен Россияга шериг реформазын чорударының дугайында айтырыг кол черни аңаа эллээн.

Күрүне Думазының комитеттеринге Тыва Республиканың 2001 чылда бюджединiн төлевилелин камгалаар улуг ажылды ТР-ниң Чазак кежигүннери-биле кады Ш. Д. Ооржак чоруткан. Күрүне Думазының бюджет комитединге бюджет төлевилелин чугаалажырын ноябрь 24-те кежээ дооскан. ТР-ниң бюджединiн төлевилели 2 миллиард ажыг рубльге камгалаттынган, бо чылдыындан ийи катап хөй.

Ш. Д. Ооржак журналистерниң хөй санныг айтырыгларын харыылаан.

Бистиң корр.

ОРУУҢАР АК БОЛЗУН!

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Москвадан ээлчеглиг командировкадан ээп келгеш, ТР-ниң "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле Ш. Д. Куларны шаңнаар дугайында Чарлыкка ат салган болгаш бедик шаңналды тывыскан. Ноябрь 25-те Ш. Д. Куулар 70 харлаан.

Ш. Д. Куулар күш-ажылчы оруун 14 харлыында эгелээн. 1959 чылда "Большевик" колхозту баштап эгелээш, удатпаанда мурнакчыларның одуруунга кирген. Шулуу Даваасевич СЭКП-ниң Чоон-Хемчик район организациязын 10 чыл иштинде удуртуп келген. Ыларгыя мал ажылын хөгжүдеринге хөй чүүлдерни кылган.

1974-1985 чылдарда улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазынга ажылдааш, чурттал-га тудуун, үлетпүр объектилерин, культура албан черлериниң улуг ажылдарын кылган. Ооң ачы-хавыяазын Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнер-биле демдеглээн.

Шулуу Даваасевич спортту хөгжүдеринге улуг ажылды чоруткан. 1975 чылдан бээр национал тыва хүрештиң республика федерациязының президентизи, ТР-ниң күш-культура болгаш спорт талазы-биле алдарлыг ажылдакчызы, амгы үеде Дээди спорт-чу мергежил школазында хоглуг, ундаравас, сергек энергиязын аныяктарга дамчыдып берип турар.

Ш. Д. Ооржак юбилярга шаңналды тыпсып тура, кадыкшылды, чедиишкиннерни аңаа күзээн. Оруулар ак болзун, Шулуу Даваасевич!

Юрий СУЧКОВ.

Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле Ш. Д. Куларны шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ачы-хавыяазы болгаш хууда киирген үлүг дээш Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединiн Дээди спортчу мергежил школазының директорунуң оралакчызы **Шулуу Давааевич КУУЛАРНЫ** Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2000 чылдың ноябрь 25 № 794.

ОРУС ДЫЛ — КҮРҮНЕ ДЫЛЫ

Ноябрь 22-де ФХ-ниң Күрүне Думазының "Чаңгыс эп-сеткил" фракциязының парлалга албаны "Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дыл дугайында" Федералдыг хоойлу төлевилелиниң авторлары Каадыр-оол Бичелдей, Алексей Алексеев, Александр Шелехов оларның парлалга конференциязын организастаан.

Бо хоойлу төлевилелин 1989-1999 чылдарның дургузунда РФ-тин Конституциязынга болгаш "РФ-тин улустарының дылдарының дугайында" федералдыг хоойлуга дүүштүр Күрдуманың Националдар херектериниң талазы-биле комитеди ажылдап кылган. Хоойлу төлевилелиниң сорулгазы болза орус дылды Россия Федерациязының күрүне дылы кылдыр быжыглаары. РФ-те амгы үедеги дылдар дугайында күштүг хоойлужудулгага бодаарга, "Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дыл дугайында" федералдыг Хоойлунуң чаа төлевилелинде РФ-тин күрүне дылы болур орус дылдың ужур-дузазын улам долу ажыткан, ооң таарыштырыкчы ролюн, орус дылды арыг арттырарының, орус чугаа культуразының эрге-хоойлу норма-чижектерин тодаткан.

"Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дыл дугайында" Федералдыг Хоойлунуң концепциязы эргечагырганы үстүүрден куду быжыглаар талазы-биле РФ-тин Президентизинiн, ооң иштинде орус дылды күрүне дылы кылдыр деткиир политиказы-биле дүгжүп турар. 2000 чылдын январь 17-де В. Путин орус дыл талазы-биле Төвүлелди тургузар дугайында РФ-тин Чазак доктаалынга, а 2000 чылдың июнь 5-те РФ-тин Чазааның Даргазы М. Касьянов бодунуң айтыышкыны-биле "Орус дыл төвү" ниитилел-күрүне фондузун тургускан.

Дыл талазы-биле Хоойлунуң бүгү талалары массалыг информация чепсектеринге улуг сонуургалды болдурган.

АЖЫГЛАЛГА КИИРГЕН

Мооң мурнунда кандыг-даа ажыглал чок ээн турган спорт школазының бир талазын Суг-Аксы суму чагыргазы-биле кожуунның культура, кино килдизи сүмелешкеш, дарый септеп кылгаш Культура бажыңы кылдыр ажыглалга киирген.

Ам ында кино, концерт, культура-массалыг хемчеглер, дыштанылга кежээлери болуп эгелээн. Чаа Культура бажыны болгужеге ук Культура бажынын ажыглаары эргежок чугула дээрзин суурнуң чону база билир. Эрги бажыңны септеп-селип алырга, көрүштүг апаарын кижи көргеш магадаар. Маңаа черле культура ажылдакчыларының сагынгыр болганын демдеглээр ийик мен.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Соолгу шакта

● Сөолгү 40 чылда болбаан күштүг чер шимчээшкини эрткен субботада Азербайджанның найысылалы Бакуга болган. Бакудан 100 км ыракта Каспий далайга ооң кужу 7 балл, Бакуга — 6,5, Махачкалага — 4, Тбилисиге — 3,5 балл болган Бакуга 24 кижи олген, 98 кижи балыглаңган. Эмнелгелерде 30 ажыг кижини чыттырган.

● Соолгу хонукта Израильдиң премьер-министри Э.Барактың болгаш Палестинаның улуртукчузу Я Арафаттың аразында дугуржулгаларны чедип алза-даа, ийи чурттун аразында месилдежиишкиннер уламчылавышаан, палестин 4 хамааты, израиль шериг албанныг 2 кижи амытынындан чарылган.

● АКШ-тың президентизи албан-дужаалга кордакчылар Д. Буштун болгаш А. Горнуң аразында демисел үргүлчүлевишаан. Баштайгы үеде Д. Буш 930 соңгукчунуң хой бадылаашкының алгаш, мурнаан турза-даа, соолгу хонукта ол саң 367-ге чедир кызырылган. Дээди албан-дужаалга саадаар айтырыгны чурттун Дээди судунга шиитпирлээри илдең апар чыдар.

● Россияның эртемденнери "кылымал думчук" дээр приборну чогааткан. Ыт орнунга наркотиктер дилээр приборну ынча деп адаан.

● Ноябрь 26-да Россияга Иениң хүнүн демдеглээн. Кемерово областың чагыргазы чаа божаан ие бүрүзүнге 1000 рубльди болгаш иштики чоорганнарны белекке берген.

● "Миникн" дээр салонда көргүзүг Лондонда ажыттынган. Экологтуг арыг хачыларны, өске-даа херекселдерни ажыглап, бичии чаштарның баштарының дүгүн таарар ажылдарны аңаа эң баштай коргүскен

● Ульяновск областың губернатор соңгулдазынга аңаа 13 чыл улаштыр ажылдап келгени Юрий Горячевтен аңгыда бирги, ийинги чечен дайынының киржикчизи, Россияның Маадыры генерал Владимир Шаманов кордакчы бооп турар Соолгу үеде удуртур албан-дужаалдарже шериг улустуң чүткүп турары элээн илдең апарган.

● Италияның болгаш РФ-тин Президентилери Кремльге эрткен ужуражыышкын үезинде экономиктиг айтырыглар талазы-биле элээн хой дугуржулгаларга ат салган. Италияның президентизи РФ-тин Федерация Төвүлелиниң даргазы Егор Строев, Москва хоорайның мэри Юрий Лужков болгаш Москваның база Бүгү-россияның патриархызы Алексий II-биле база ужурашкан.

● Румынияның президент соңгулдаларынга Ион Илиеску соңгукчуларның 40 хуу бадылаашкының алгаш, мурнаан, ынчалза-даа ийи кол кордакчының аразынга катап бадылаашкын келир дыштаныр хүнде болур.

● РФ-тин Даштыкы херектер яамызының сайыды Игорь Иванов Венага албан-чоруу кылып чораан үезинде АКШ-тың күрүне секретары Мадлен Олбрайт-биле 4 шак иштинде чугаалажыышкынны кылган. Аңаа Чоокку Чоон чүк айтырыы кол черни эллээн.

● Иран 50 км ырак черге ужар "Чер-агаар" дээр ракеталарның баштайгы шенелдезин чоруткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

"ШЫННЫ" ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

ЧАГЫДЫП АЛЫР БОЛЗУҢАРЗА...

"Шын" — 2001: Бөгүнгү амыдыралывыс:
Үениң "агымын" канчаар чурттап эртип турарывыс;
Чүү дээш туржуп турар бис;
Чүнү хүлээп албайн, ойталап турар бис азы "ак" — "кара" деп чүл?

"Шын": Республиканың ажыл, амыдыралын, социал-экономиказын, хөгжүлдезин бүгү тала-биле шынын көргүзер тыва нация чоннуң чаңгыс "көрүнчүү", ынаныжы;

"Шын": Силерниң сагыш аарыышкыныңар база бүзүрелиңер;

Силерниң чедиишкиниңер болгаш дадагалзаашкыныңар — долгандыр турар бистиң чурттал-гавыс, чемелээшкиннеривис, келир үеде күзелдеривис "Шында" сиңниккен.

Эң-не шынчы эжиңер "Шын". "Шынны" чагыдып алырынче далажыңар. **Декабрь 15-те чагыдылга доостур,** чаңгыс ай арткан, хөй солуннар аразындан деңзигүүрлеп тургаш чаңгыс "Шынны" чагыдып алыр болзуңарза, амыдыралдың бүгү-ле болуушкуннары холуңарда.

БО АНКЕТАГА ХАРЫЫЛАП КӨРҮҢЕР

1. "Шын" солунну каш чыл чагыдып турар силер?
а) бир дугаар
б) үе-үе болгаш акша бар апарганда
в) доктаамал

2. Чагыдып алыксавас болзуңарза, чүге?
а) өртээ аар
б) акша чок
в) солун эвес

3. Солунну чаңгыс "улуг-карактааш", номчуйын октаптар таварылгалар турган бе?
а) чок, шуптузун номчуур мен
б) ийе, чүге дизе доктаал-саавырлар хой боор-дур
в)...

4. Солунну номчуштуг кылыр дизе, чүнү канчалза дээштигил?
а) солун, чугула айтырыглар кодүрген материалдар үндүрер
б) ажык-чарлыг болур
в) хой чарлалдар бээр

5. Силерни-биле кандыг айтырыглар чырыттынмайн турарыл?
а) эрге-хоойлу
б) ог-бүле, өөредилге-кижизидилге
в) аныяктар, ургулларга арыннар ажыдар

6. Чаа 2001 чылда солунну кандыг хевирлиг, аңаа кандыг материалдар, чаа рубрикалар турарын күзээр силер?

Анкетаны долдурарда салдынган айтырыгларның бердинген кезээнiн адаан шыяар, айтырыгларга эң-не тывынгыр, чогаадыкчы, чаа эгелээшкиннер сүмелээн кижини редакция коллегиязының шаңналы манап турар.

Анкетаны долдургаш, "Шын" солуннуң редакциязынче чорударын диледивис. **Адрезивис:** Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. "Шын" солунга

Культура амыдыралындан

ААЛДАП ЧОРААН

Тыванын В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери ноябрь айда Улуг-Хем, Чоон-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарга оюн-тоглаалыг аалдап четкеш кеяген. К-Э К. Кудажының "Дирде-Макдо", Гольдониниң "Овуузуннуг кыс" деп шиизин олар кодээнiн көрүкчүлеринге бараалгаткан. Ол-ла шиилерде ойнап чоруур артистер ийи концерт программазын база белеткеп алгаш, уран талантызын, ыры-шоорун чонга бараалгаткан.

Чоокта келбээн аалчыларын кожууннарның чурттакчылары улуг өөрүшкү-биле уткып, хүлээп, оюнун магадаан.

Артистер шии, концерт көргүзер үезинден аңгыда хостуг шагында кожууннарда профтехучилищелерниң болгаш школаларның өөреникчилери-биле ужуражылгаларны эрттирип, солун чугааны кылганы ургуларга уттундурбас болуушкун дээрзи чугаажок.

ТОС КОЖУУН ХАМНАРЫ...

Ноябрь 25-те Енисейниң кыдыында "Азия төвү" тураскаалдың чанынга эмгежок хой чон чыылганын кызылчылар эскергени билдингир. Ол хүн республиканың тос кожууннарындан келген хамнар биле "Дүңгүр", "Тос- Дээр" ниитилелиниң хамнары эрги чылдың багай артынчыларындан, аарыг-аржыктан чонну чайладып, улуг хамнаашкынны кылып, кудай-дээр-биле харылзашкан.

Эртенгиниң он шактан кежээкиниң алды шакка чедир хүнү бадыр хамнар чыылган чонну хүлээп, изиг сүттүг шайы, чаглыг эъди, чигир-боовазы-биле уткуп, оларның сагыш-сеткилин арыглаан.

"ТУРЗА УЗУН, ТУТСА МӨГЕ..."

Тыва Республиканың болгаш Россияның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигниң "Турза узун, тутса мөге.. " деп оюн-баштак көргүзүглерлиг концертин кызылчылар ноябрьның 24-25 хүннеринде С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңынга улуг сонуургал-биле көргеннер. Чоокку чылдарда алдарлыг артизивис бодунуң тускай программазы-биле сценаже үнмээнинден көрүкчүлер ону сактып, дыңнаксай бергениниң бадыткалы — зал долу көрүкчүлер, оларның диңмиттиг адыш часкаашкыннары. Сураглыг ыраажы бо удаада чүгле тааланчыг үнү-биле аян тударындан аңгыда, сценажыткан оюн-баштак көргүзүглерни, танцы-самны көрүкчүлерине бараалгаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ...

2001 чыл төөгүлүг. Чаа чүс чылдың эгези, эки амыдыралче эге базымнар бо вектиң эгезинден үндезилеттинiп эгелээр дээрзинге чигзиниг чок. Чаа 2001 чылда өг-бүле бүрүзү **"Шын" солуннуг болуру-биле** ТР-де федералдыг почта харылзаа эргелелинiң **кожууннарда салбырларының аразынга**

МӨӨРЕЙНИ чарладывыс.

I-ги чер — 1000 рубль
II-ги чер — 800 рубль
III-кү чер — 600 рубль

Конкурстуң кол негелдези:
1000 экземплярдан хөй чагыдылгалыг кожуун салбырын бирги черни алган деп санаар.

Эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларны солун арыннарынга адап, шаңнап-мактаары база көрдүнген.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунга 2001 чылдың **6 айларында** чагыдылга чоруп турар.

Чагыдылганың өртээ мындыг:
чагыдылга өртээ — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
каттышкаш — 128 рубль.

Ынчангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда - 22 рубль, **3 айларда** - 64 рубль.

Организацияларга 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль,
чедирилгези 78 рубль.

Чагыдылганы чер-черлериниң почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырынче далажыңар.

Бисче бижиңер, бистиң-биле харылзажыңар!

Кым силер, дээрги Кашин?

БОДУНГА УДУР АШ ЧАРЛААН ЭВЕС БЕ?

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Александр Кашин дээрзи ноябрь 16-дан эгелеп хуусаазы чок аш чарлап тур мен деп, холгаарлаары оппозиция солуннарынга дыңнаткан. Ооң кол үндезини — республиканың эрге-чагырга органнарының хоойлудүрүм чок кара туразында аажылаашкынынга удурланганы болган. Боду бирги удуртукчу кижи-дир, ынчаарга бодунга база удурланып турары ол бе? Шак-ла ындыг деп, дорт харылаар апаар. Александр Юрьевичини Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдалары дүвүредип, сагыш-сеткилин амыратпайн чоруур. Аш чарлааның бир чылдагааны ол дээрзин боду ажыы-биле чугаалап турар. Бо соңгулдаларны шын эвес эткен дээш хомудалдарны олбо черлерже үргүлүг киирипле турар, аңаа шаптыктаары ол. Хуралдың тургустунарынга, долу күжү-биле ажылдай бээринге ооң хөнү чок. Чүге дээрге, ооң ажыл-чорудулгазын хынай бээр, амгы үе ышкаш чүгле аксы-биле ажыл бүдүрер болза, албан-дужаалындан халаарынга чедир айтырыгны тургузар. Хоорайның Төлээлекчилер хуралынга 30 депутатты соңгуур ужурлуг, ооң 24-үү соңгуткан. Арткан депутаттарның соңгулдаларын эрттирер дээрге А. Кашин акша бербейн турупкан. Ынчаарга бодунга удур ашты чарлааны ол ышкажыл.

Бо чылдың ноябрьда үнген 47 дугаарлыг "Плюс информ" солунда А. Кашинниң ийи арын улуг материалы үнген. Ында аш чарлаанының "чылдагаанын" ол тайылбырлаан. Бадыткаттынган факт-барымдаалар езугаар алырга, материалдың кол утказы Россияның Президентизи В. В. Путинче хоорай чагыргазының чаргылдажырынга ынак даргазының "хомудал" чагаазының хоолгазы болган. Мен, Кашин аш чарлаарымга хоорайның хөй-ниитизи, организациялары, бүдүрүлгелери мени деткиир, болуп корбээн улуг болуушкун болур деп ында айтып, бодун бүгүдеге ат-алдарлыг, ажыл-ишчи кижи кылдыр коргүзүп турар. Херек кырында чүү болганы? Кашин аш чарлаан соонда кым-даа ону деткип, чаңгыс сос чугаалаваан, херекке-даа албаан. Кандыг-даа деткимче албаан аш дарга чүнү-даа кылыын аайын тыппайн, Москвадан деткимче алырын кордааш, ынаар чорупкан дижир чораан. Аш чарлааны түннел чок эгелээнин билип каапкан хире.

Александр Юрьевичиниң эрге-чагырга органнарынга удур аш чарлаанын аңаа хамааржыр удуртукчунуң арын-нүүрүнге үүлдешпес чорук деп хөй-хөй кижилер санап турар. Тыва телевидениениң ноябрь 24-те болган "Центр Азии" деп дамчыдылгазынга хоорайның чамдык бүдүрүлгелериниң удуртукчулары киржип, чүве чугаалааш, даргазын деткиир хамаанчок, багай ажылдаан дээш шүүмчүледилер. Сайгарлыкчы Сергей Конвиз сөс алгаш, "Кашин дээрге республикада болгаш Кызылда чурттап турар орус улустуң толээзи эвес, оларның мурнундан чүве чугаалаар ооң эргези чок, чоннуң идегелин бүзүредип шыдаваан, багай ажылдаан, албан-дужаалындан халаар дүжүмет-тир" дээн.

Национал айтырыгны Александр Кашин кодүрүп, орус кижи болурумга орта ажылдатпайн тур деп бижип турар. Тываның хөй национал чону билир, ону кым-даа кызып-кыйбаан, боду ажылдап шыдаваан. Херек кырында Тывада националдар аразында харылзаа турум, найыралы быжыг, ол-бо дээр, соок-язы ылгаар чүве чок. Олар бир демниг чаа ниитилелди тургузар, социал-экономиктиг реформаларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турарлар. Националдар аразында харылзааларны баксырадыр, чөрүлдээлер үндүрер дээн ооң кордаашкынындан, семээшкининден түү-даа үнмес, ында үндезин чок.

Тыва Республиканың Чазаанның удуртукчуларының, бирги ээлчегде Президент Ш. Д. Оржактың ажыл-чорудулгазын бактаарынга А. Кашин дыка сундулуг, бо удаада база-ла дыка шүгүмчүлээн болду. Аңаа кым-даа бүзүревес. Шериг-оол Дизижикович республиканың, ооң чонунуң эрге-ажыы дээш дүн-хүн чок ажылдап турарын билир бис. Ону мактаар боордан башка үнү чугаалаар деп. Шынаппла, Президент могаар-шылаарын билбес-тир. Дээрги А. Кашин республиканың, Кызылдың чонунга ажыктыг үнү кылып бергенил? Аңаа харылаары берге. Ол хирезинде Александр Юрьевич бодун мактап, республикада менден дээре удуртукчу чок, 2002 чылда Тываның Президентизи болур мен деп чарлаттынып турар. Кандыг-ла болду. Аңаа үчүгле шын үнелелди соңгукчулар бээр.

Александр Кашинниң бо материалын номчаан кижилер ооң арын-нүүр чогун, үзелбодалының кыдыразын эскерип каар. "Чугаалаарының бетинде боданыр" деп, чоннуң мерген чагыы бар болгай. Ол ындыг эвес, шуут суглук чокка салыптар кижи-дир. "Мээң уруумнуң сагыл четтирткен адазы болуп көрүнер" — деп Президент В. В. Путинден суг дилээнин номчааш, кижи кайгап каар-дыр.

Дээрги А. Ю. Кашинниң бижээн материалынга республиканың оожургалдыг, амыртайбын политиктиг байдалынга, социал-экономиктиг хогжүлдезинің бурунгаарлаашкынынга дүүшпес, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Оржактың болгаш өске-даа удуртукчуларның үре-түннелдиг ажыл-чорудулгазын хажытканы деп үнелелди бээр апаар.

Александр Кашин дээрзи ыяап-ла ноябрь 16-да ашты чарлап, РФ-тиң Президентизи В. В. Путинге болгаш өске-даа удуртукчуларга "хомудалын" илередип, чагааны бижий бергениниң чажыдын билип алыры берге эвес. Ноябрь айда Тыва Республиканың 2001 чылда бюджединиң төлевилелин Күрүне Думазының комиссияларынга, комитеттеринге кидик түлүк чугаалажып, нарын болгаш берге айтырыгны ТР-ниң Президентизи, Чазак кежигүннери шиитпирлеп турган. Москвада ажылдап турар чамдык улуг дужаалдыг кижилер Тывада байдалды эки билир эвес. Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы аш чарлап, республиканың эрге-чагырга органнарынга удурланы бээрге ол даргалар Тывада байдал чогумчалыг эвес-тир дээш республиканың бюджедин кызырып кааптар боор деп Кашин кенени-биле сеткип, бодаан. Республикага дуза кадар хамаанчок, джамык халдадырын орадашканы ол ышкажыл. Ооң оозундан үүдаа бүтпээн. ТР-ниң 2001 чылда бюджединиң төлевилели 2 миллиард ажыг рубльге камгалаттынган. Бо чылдыындан ол колдуунда ийи катап хөй. Күрүне Думазынга ону хевээр бадылаарының барымдаалары бар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧИИГЕЛДЕЛИГ ПУТЕВКАНЫ БЕРГЕН

Бай-Тайга кожуун чагыргазының хуралдаар залынга күш-ажылдың хоочуннарының болгаш инвалидтериниң каттышкан улуг конференциязы болуп эрткен. Аңаа ниити байдалдан өске организастыг айтырыгларны база чугаалашкан.

Кожуунда бо хүннерде ниитизи-биле 545 күш-ажылдың хоочуннары, 3464 пенсионерлер, 733 инвалидтер бар. Ооң иштинде 175 уруглар төрүмелинден инвалид. А назы-хары четпээни дээш 1306 кижи, азырадыкчызын чидиргени дээш 901, ажыл стажыбиле 76 болгаш 448 кижи социал пенсияны ап турар.

Отчеттуг үениң иштинде телефон, энергия, хөмүр-даш дээш 480 кижиге 50 хуу чиигелдени берген. А материалдыг дуза кылдыр 3 инвалидке 1220 рубль түннүг акшаны, ийи хоочунга 967 рубльди кожуун бюджединден үндүрүп берген. А эмчи камгаладылгазын дамчыштыр 6 хоочунга, 12 инвалидке эм-таң садып алыры-биле 10558 рубльди берген. Ол ышкаш "Үш-Белдир", "Чедер" курорттарынга кадыкшылын экижидип дыштаныры-биле он ажыг кижиге чиигелделиг путевкаларны берген.

Дараазында аңаа организастыг айтырыгларны чугаалашкаш, 9 кижи киржикчилиг хоочуннар чөвүлелин тургускан болгаш ооң даргазынга пенсионер Сержи Байыровна Салчакты соңгаан.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

Доступ турар XX чүс чылдың болуушкуннарындан

ХАРЫЛЗААЛАР: оларның хөгжүлдези

XIX чүс чылдың төнчүзүнде XX чүс чылдың эгезинде орус-тыва харылзааларның хөгжүлдезинге делегейниң капиталистиг улуг күрүнелериниң аразында чөрүлдээлериниң дыңзааны салдарлыг болган. XIX чүс чылдың 80 чылдарында-ла орустуң ак хааны ынчаарда документилер езугаар Урянхай крайы деп адап турган Тываны экономика талазы-биле чоорту холга киирип алырын бодап турган.

XX чүс чылдың эгезинде АКШ, Англия, Япония, Германия болгаш өске-даа күрүнелер Кыдаттың император чазаанның киржилгези чокка Азия чурттарынче шургуп кирер дээн түткүлдерни дыңзыда бээрге, хаан чазаа Тывага чорудуп турган политиказын улам-на күштелдирген. Ооң-биле холбаштыр кыдат император Тывага бодунуң эрге-чагырга даргазын быжыдарын ораллажы берген. Аңаа харыы кылдыр орус хаан база-ла чогуур хемчеглерни ап эгелээн.

1909 чылдың чайынында орус чазактың Сайыттар Чөвүлели Тыва дугайында айтырыгны тускай чугаалашкан. Тываның бойдус, география, политиктиг байдалын өөренип көөр соруулгабиле экспедицияларны чоруткулаан. Орус-тываның хөгжүп турган экономиктиг харылзаалары Енисей губерниязындан Тываже орук-харылзааны тургузарын негээн, ол орук тываларга дыка ажыктыг, үүге дээрге оларның соңгу кызыгаарга география талазы-биле аңгыланчак байдалын узуткаар ужурлуг. Ол-ла чылдарда Устүң чазаглыг оруун кылып эгелээн болгаш Енисейни өрү суг оруун шиңгээдип алырының аргазы бар бе, чок бе дээрзин шинчилеп эгелээн.

Ус оруун тудар дугайында айтырыгны орус садыгжылар 90 чылдарның төнчүзүнде-ле кодүргеннер, ынчалза-даа херек кырында ону шиитпирлээринче үүгле 1906 чылда кирген. 1909 чылда Күрүне Думазы Ус оруун тургузар дугайында хоойлу хүлээп алган болгаш 1250 муң рубль түннүг чарыгдалды төлевилээн. Орук тудуунуң белеткели 1911 чылга четкен. Баштайгы ийи чылдың дургузунда үүгле 32 километр орук кылдынган болгаш үндүрүп берген акшаның хөй нуруузу чарыгдаттынган.

Хаан чазак ол орукту чедир кылып шыдаваан. Енисейге пароход оруун тургузар дугайында айтырыг оон-даа түннел чок болган. Ындыг болзажок, Россия биле Тываның аразынга ажыктыг орук харылзаазын экижидерин амыдырал негеп келген, үүге дээрге ажыл-агый харылзаалары улам-на калбарып, садыг өзүп, быжыгып турган.

XX чүс чылдың эгезинде Тывага 29 алдын уургайы ажыглаттынып турган. Алдын үлетпүрү колдуунда-ла Тапсы хемниң унунга болгаш Биихемниң бажында алырларынга мөөнеттинген. 1905 чылда Тапсының бир адыры Кара-Хемден алдын тывылган болгаш ажыглалга кирген. Ол алдын уургайларынга алдын тыварынга драганы (алдын довураа чуур машина) ажыглаан, бо болза Тываның үлетпүрүнге улуг техниктиг депшилге болган.

Алдын уургайларындан аңгыда Тывага элээн каш үүрмек бүдүрүлге черлерин орустар тургускан. Оларның эң-не улуглары болза чылда 500 алгы эттээр Чаа-Холдүң алгы заводу биле 2 муңдан 5 муң пуд чедир дус берип турган Дус-Хөлдүң дус заводу бооп турган. Ол бүгү бүдүрүлге черлеринге үүгле орустар эвес, ядыы тывалар ажылдап турган.

XX чүс чылдың эгезинде орус тараачыннар Тываже улам хөйү-биле кожүп кирип эгелээн, ол чорук орус-тыва харылзааларның быжыгарынга улам идиг болган. Кошкен орус тараачыннарның чамдыызы Тожуже чоруп турган. Тожунуң агаар-бойдузу чер ажылын хогжүдеринге таарымча чок турган болзажок, аңаа барган орус кижилер чер ажылын чедиишкинниг чорудуп, ооң-биле чергелештир мал, аң, балык ажылын база кылып турганнар. 1903 чылда Тожуга 15 орус артель 3 муң ажыг пуд балыкты туткан.

1910 чылда Тывага 116 суурга ийи муң ажыг орус кижилер чурттап турган. Орус тараачыннарның хөй кезии көдээ суурларга, садыгжылар болгаш кулактар хуторларга чурттап турган. 1908 чылда Туранга 437 чурттакчылыг 75 хире ореге, Өөкке 300 чурттакчылыг 53 ореге санаттынып турган. Тывага эң-не баштай тывылган ол орус суурларның чону беш-алды чыл дургузунда барык ийи катап оскен. Оларның чурттакчылары муң ажыг га черни, он-он муң га хире сиген шолүн ажыглап, он-он муң баш малды азырап турганнар Каа-Хемге эң баштаигы орус чурттакчылыг чер Макеевка 1904 чылда тургустунган. Ооң арай соонда Знаменка (Сарыг-Сеп) суур тургустунуп эгелээн. 1910 чылда Сарыг-Сепке 30 ореге санаттынып турган. 1909 чылда Тандыга Атамановка (Суг-Бажы), В. Никольское (Бай-Хаак), Н. Никольское (Уургайлыг), Березовка (Доора-Халын) деп орус суурлар тургустунуп эгелээн.

Кыдаттың Маньчжур династиязының болгаш тыва феодалдарның аар-берге дарлалы турза-даа, орус улус-биле экономиктиг харылзааның ачы-хавыязында Тываның ажыл-агыйы, экономиказы XIX чүс чылдың сөөлгү болгаш XX чүс чылдың баштайгы он чылдарында элээн хөгжүп, быжыгып келген.

Таан-оол ХЕРТЕК
белеткээн.

Кожуунның 60 чылынга уткуштур

ХАРЫЫСАЛГАНЫ ХҮЛЭЭНДИРИП ТУРАР

— Кожуунның тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдеглээр деп турар болгай силер, организастыг комитеттиң ажылынга кысказы-биле доктаап көрүңерем Сергей Сээ-Сүрүңович?

— Кожуунның тургустунганындан бээр 60 чыл оюн байырлап эрттирер талазы-биле организастыг комитетти кожуунның чагырга даргазы В. С. Очур-оол боду удуртуп турар. Кылыр ажылдарның план-хемчеглери ажылдап кылдынган, ында дыка-ла хөй чүүлдер бар. Ону сумулар, албан организациялар аайы-биле берип, аңгылап кылып турар. Мээң харыылап турар айтырыым: чоннуң социал амыдыралынга хамааржыр, мында шиитпирлээр айтырыглар дыка хөй. Чамдык айтырыгларга республика деңнелдиг организацияларның деткимчези, киржилгези база херек болу бээр-дир. Бай-Тайга ат-алдарлыг артистерниң, хөгжүмчүлерниң, ус-шевер, уран талантылыг кижилерниң чурту боорундан аңгыда, республика деңнелдиг ажылдап чораан күрүне ажылдакчылары безин эвээш эвес. Оларның намдар-төөгүзүн чыып тургузары дээш кылырла ажылдар хөй.

Ооң-биле чергелештир бо байырлалга уткуштур кожуунның иштинде чоннуң социал амыдыралын экижидер дээш дээштиг ажылдарны чорудар апаар бис. Коллективтиг ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер болгаш албан организациялар борта баш удур белеткежир, оларның киирип келген саналын организастыг комитет өөренип көрүп, чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге боттуг дузаны чедирип турар бис. Кылыр ажылдар, шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй. ТР-ниң Чазаанның талазындан деткимчени бээр дээрзинге идегеп турар бис, чамдык республика деңнелдиг удуртур ажылдарда ажылдап чоруур чаңгыс чер-чурттуглар-ывыс, бай шыдалдыг сайгарлыкчылар, араттар база дузалажы бээр дээрзинге бүзүрээр бис. Кожуунның ажылижинин, ооң эрткен төөгүзүнүң, хүндүлүг кижилериниң дугайында болгаш байырлалдың канчаар эртериниң дугайында материалдарны силерниң солунуңарга болгаш массалыг информация чепсектеринге келир чылдан эгелеп бере бээр боор бис.

— Силериң кол-ла харыылап турар ажылыңарга культура албан черлери, школалар, садиктер хамааржыр болгай, оларның кышка белеткели, одаар үүл-биле хандырылгазы кандыгыл?

— Кожуунда 8 школа, 15 садик, 8 культура бажыңнары, ооң аңгыда школадан дашкаар 4 албан черлери бар. Тодаргайлаарга, элээди уруглар-ның спорт школазы, уруглар-ның чогаадылга бажыңы, чурулга болгаш хогжүм школалары хамааржыр. Элээди уруглар-ның бо школалары кандыг-даа бюджетте турбайн турар, олар колдуунда адаиелериниң киирген дадывырыбиле ажылдап турар. Бо албан хамаанчок, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарының болгаш Ак-Довурак хоорайның уруглар албан черлерин картошка, ногаа-биле хандырып турар.

Кожуунның 8 школазында 3400 ажыг өөреникчилер бар. Өөредилге дугайында айтырыг белен эвес. Ол талазыбиле сөөлгү чылларда кожуунның улус өөредилге килдизиниң чорудуп келген ажылын деткиир апаар. Ылаңгыя черлериниң кышка белеткели багай эвес, акша-төгериктиң шаа-биле септелгени кылып чоруткан. Эң-не берге айтырыг — хөмүр-даш. Бо хүнде ажылдавайн турар чаңгыс-даа албан чери чок. Акцаландырыышкын айтырыы бергедаа болза, шиитпирлеп аптар аргавыс бар.

Чамдык араттар, ак сеткилдиг сайгарлыкчылар уруглар албан черлеринге чогуур үезинде дузалажы бээри оорунчуг. Борта чаңгыс чижекти киирип көрейн. Кызыл-Дагда садик эргелекчизи арат ажыл-агыйлыг Чечен Монгуш садикке картошканы, ногааны халаска берип турар. Олар ол корум-чурум айтырыы элээн нарын. Эрге-хоойлу ажылдакчылары бодунуң хоойлуда көрдүнген эргезинге чедир ажылдавайн турары хомуданчыг. Сөөлгү чылларда мал оору кежээлээн. Көдээге кижилериң мал кадарары шуут айыылдыг апарган. Малчыннарны хүлүп каапкаш, малын чүдүрүп, азы ай деп алгаш чоруй баар-дыр. Бо шагның оорлары "дижинге" чедир чепсегленип алган чорууру Тээлиниң № 2 болгаш 3 школаларының ажылы багай эвес деңнелде тургустунган.

— Кожуунның школаларының башкы кадрлар-биле хандырылгазы кандыг ирги?

— Бергедеп турар айтырыгларның бирээзи даштыкы дыл башкылары чедишпес. Чогум институттарда өөренип турар кадрларывыс бар. Бир эвес даштыкы дыл башкылары кээр болза, бажың-биле хандырып, бүгү талазы-биле деткимчени көргүзер бис.

— Корум-чурум айтырыынга кысказы-биле доктаап көрүңерем, Сергей Сээ-Сүрүңович?

— Кожуун девискээринде кымга-даа айыылдыг. Бистиң малчыннарывыста дүүргелиг кижи безин ховар дизимзе, частырыг эвес. Иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары чон-биле бир демниг ажылдавайн турары — бир четпес талазы ында.

Бо кончуг чидиг социал айтырыг-тыр, ону чаңгыс кожуун деңнелинге шиитпирлээри болдунмас. Ажыл чок кижилер көвүдээн, кылыр дээрге ажыл тывылбас. Кайда-даа көөрге, эът саткан кижилер көвүдээн, ону кайыын эккелгенин, кымның эъдил деп чүвени хынап, контрольдап турары негелдеге дүүшпес. Мал оорунуң талазы-биле ТР-ниң Чазаа каш-даа доктаалды хүлээп алган, ооң күүселдезиниң контролю чогуур деңнелинге четпес. Эргехоойлу органнарында ажылдап чоруур кадрларга негелдени күштелдирбишаан, оларның чымыштыг ажылынга база үнелелди бээр ужурлуг бис.

— Бай-Тайга шаг-төөгүзүнден уран талантылыг, ус-шевер кижилериң чурту болгай, культура албан черлериниң ажылы кандыгыл?

— Мен үстүнде чугааладым, школадан дашкаар культура, ус-шевер болгаш спорт талазы-биле 4 уруглар албан черлери бар деп. Ында өөренип турар уруглар — байтайгажыларның келир үези, олардан уран талантылыг, ус-шевер кижилер үнери чугааажок Кожуунның культура килдизин хоочун культура ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Борис Чамбыт багай эвес удуртуп турар Хоочун даш чонукчулары Сергей Кочаанның, Владимир Шомбулдуң, Киров Хуананың төлептиг салгалдары өзүп орар. Мен борта хоочун даш чонукчуларын, чурукчуларны чугаалаваска 20 ажыг аныяк даш чонукчуларының республика, Россия деңнелдиг делгелгелерге киржип турары өөрүнчүг. Бай-Тайгага чораан кижи, ооң чону шынап-ла ус-шевер улус дээрзин кожуун девискээринге чоруп турган эскерилтер. Кызыл-Дагның даш чонукчуларындан Россия деңнелдиг чурукчуларның үнгени таварылга эвес. Шаг-төөгүден бээр Көөп-Сөөк ус-шевер кижилериң чурту чораанын бо салгалдың кижилери бадыткап турар. Кожууннуң девискээринде, суурларда, аржаан сугларының бажында аң-меңниң болгаш мал-маганның хевир-дүрзүзүн, Бай-Тайганың каас-чараш бойдус чурумалынга дүүштүр тус черниң чурукчулары чиик ортек-биле, чамдыктарын халаска кылып кааны, кымгаа-даа өөрүнчүг. Кызыл-Дагның хүрээзи ишти, дашты-даа бир онзагай болуп турары база таварылга эвес. Уран үүлдү, культураны бо үениң негелдезинге дүүштүр чаартып тургаш, тыва улустуң бурунгу езу-чаңчылын уттуп болбас ужурлуг бис.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

Ырда кирген Бай-Тайга кожуун келир чылын тургустунганындан бээр 60 чыл оюн байырлап эрттирер, ол талазы-биле организастыг комитет тургустунган, бо талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар. Бөгүнде "Шын" солуннуң аалчызы, Бай-Тайга кожуунның чагырга даргазының бирги оралакчызы Сергей Сээ-Сүрүңович САЛЧАК.

УКСААЛЫГ ӨШКҮЛЕРДЕН ӨСТҮРЭЭЛИНЕР

Шагдан бээр Тывага, тус черниң агаар-бойдузунга таарышкан шыдамык, суук дүктүг, сүткүр тыва, тас өшкүлеривис янзы-бүрү оңнуг, чараш онзагай мал болганынга өөрүп чораан бис. Чөөгү, дүгү, сүдү чавыс продуктулуг-даа болза, изиг ханныг, температуразы 38, эъди, чаа, ханы янзы-бүрү аарыгларга удур эм, туберкулезтан аарывас бир янзы онзагай мал. Өшкү сүдү ижиншөйүндү, баар аарыгларынга аажок эм, ылаңгыя чаш уругларның өзүлдезинге, аллергия, дегдириишкин аарыгларынга дузалаар. Кижиниң мага-бодунга бүдүмелдер солчулгазын өшкү сүдү экижидер. Өшкү сүдүнүң хоолузунда аминокислоталардан аңгыда, фосфор, ковальта, А, В, С база Д витаминнер бедик деңнелде барын эртемденнер айтып турар.

Кежинден чагы, хоректээш, чоорган дээш ажыглаарла черлери хөй чорду. Тыва өшкүлерни эът, сүт, дүк, чоок, кеш угланыышкынныг өстүрүп келген. 1982 чылда 100 муң тус черниң болгаш совет породаның дүккүр ангор уксаалыг өшкүлери Тывага актажып чаяаттынган болуп, өзүп турганнар. Тывага дорт уксаажыдылга совхозтары: Кызыл-Даг, Эйлиг-Хем, Ишкин, Таңды-Сыны сайзырап турганнар. Чаа дүккүр тыва хевириниң ангорлары эвээжээндаа бол, ам-даа бар. Бедик даглар-лыг Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарга Даг Алтайның төөктүг, кара-бора уксааның хуналарындан уксаажыдарын сорулгага салган турганын билир силер.

Амгы үеде тыва, суук дүктүг өшкүлеривистиң салымхуузу кээргенчиг. Ангор, дүккүр уксаалыг өшкүлерден амдаа ызыгуурун салгап, сарыг, көк, кара ангорлар төрүттүнүп турар. Оңнуг ангор дүгүн күрүнеге садарга, өртээ ак дүктүүнден эвээжей бээрин барымдаалааш, оларны шуут узуткаарының кырында келген. Ам каш чылдар эртерге, оңнуг ангор (тыва өшкүвүс салгалы) Европада, өске областарда дег, шуут көзүлбейн баары магат чок.

Көдээ ажыл-агыйның уксаажыдылга харыылаар кол специалистери-биле чугаалажырымга, кайы кожууннарда, чеже, кандыг-кандыг оңнуг тыва өшкүлер бары чизелеттинмээн. "Мөңгүн-Тайгада, Эрзинде бар чадавас боор дижир. Азыраан мал хамаанчок, черлик те, чүмавыс, сыын-мыйгаавыс, тооргу саны безин билдингир болгай. Ам тыва өшкүвүс, оңнуг өшкүлеривис Тывавыстан чээреннер дег арлы бээри ол бе?

Тывавыстың онзагай тускайлаң овур-хевири, кааскалгазы болуп чораан болза, чараштары, чаптанчыглары, шоваалары кайы хире ийик. Кызыл дептерге үүге киир бижип, чүге камгалавас бис! Чиңгине тыва уксааның тас өшкүлерин чугула херек болдуруп, ону сонуургалдыг өстүрүп турар аалдарга бүгү таланың деткимчезин Чазак, деткикчилер көргүзүп дузалаан болза. Черле ынчаш тускай көк, сарыг, кара оңнуг дүккүр, сүткүр уксаалыг чаа тыва хевириниң өшкүлериниң породазын үндүрүп алырының аргаларын тывары эң чугула.

Бо талазы-биле мээң саналым мындыг:

1. Ангор өшкүлерлиг сонуургалдыг хуу кижилерден тыпкаш, оларның көк, сарыг, кара ангор анайларын камгалаарынга тускай программа төлевилелин ажылдап кылыр болза эки.

2. Совхозтарга, колхозтарга, кооперативтерге, бүдүрүлгелерге, дузалал ажыл-агыйларынга, арат, тараачыннарга, фермерлерге, ассоциацияга оңнуг тыва хевириниң ангор өшкүлерин уксаажыдарын эртем езугаар организастаар.

3. Сүткүр чаа хевириниң тыва ангор өшкүлериниң уксаазын өстүрерин чедип алыр.

4. Чиңгине тыва уксааның өшкүлерин ийи, үш коданнарга өстүрүп, шуут чырык делегейивистен арлы бээрин болдурбазы-биле өстүрери чугула.

Ындыг сорулга-биле малчыннарга бүгү хевириниң немелде деткимчезин, чиигелдезин көргүзер болза, олар ону азырап болурлар. Чаа оңнуг тыва ангор өшкүлериниң уксаазын үндүрериниң дорт аргаларының тускай программазынга мээң мындыг бодалдарым бар. Сүткүр, дүккүр уксааның ангор хуналарын эдериштирерин шиитпирлеп көрзе. Сарыг, көк, кара ангорларның дүгүн хүлээп алыр тускай черлерден организастап чүге болбазыл? Дүктү чутташ, удазыннааш хоорайларга, суурларга рынокка садар болза, ак ангорларның удазыннарындан дүрген саарлыр. Бойдустан "будуп каан" алгыларны, удазыннарны чон амырап алыр

Экспортка болгаш импортка тааржыр. Хол-биле аргыыр болгаш хуу аргыкчылар боду бүткен оңнуг удазыннарны ак оңнүүнге бодаарга, аажок сонуургалдыг хереглээр. Будуп чытпас, чуурга будукталбас, оңу арылбас, каастаарынга хөлчөк тааржыр. Эр оңнуг ангор анайларны акталап азы чазавайн хуналар кылдыр өстүрер болза, кедергей эки. Өске сонуургалдыг улустарга орнап азы өстүрери-биле садып-даа болгай.

Тывавыска оңнуг, сүткүр, дүккүр тыва ангорларның уксаазын өстүрериниң дорт аргаларын күүседири эргежок чугула. Үүрмек өшкү ажылагыйларындан эгелээш, коданнарга чедир хогжүдерин чедип алыр. Хөй чылдар эртерге, түннелдерин домей-ле көргүзе бээр. Амгы дүккүр тыва ангорларны база деткиир мен, ооң-биле кады ырактан-на коскү оңнуг көк, сарыг тыва ангор уксааны чарашсынар мен, олар, ылап-ла тывазыг.

Мээң бо бодалдарымга хамаарыштыр өске эштериниң саналдарын дыннаксаар ийик мен. Амыдыралга боттанырла болзун!

Ленов ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ХОЛ ДЫҢЗЫГ

Ниитиниң-даа, хууда чоннуң-даа малының кыштаглаашкынының дугайында айтырыгны кожуун чагырга-зының коллегиязынга чоокта чугаалашкан. Тес-Хем кожуунда көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги хүлээлгезин күүседип турар Айвар Сувандим бо талазы-биле дыңнадыгны аңаа кылган.

2000 чылдың октябрь 1-де сан-чурагай-биле алырга, кожуунда шээр мал 42832, чылгы мал 2471 баш четкен. Ооң иштинде көдээ ажылагый будурүлгелеринде шээр мал 18682, чылгы мал — 467, мыйыстыг бода мал — 256 баш. Ол бүгү чүзүн 78 коданда быжыглаттынган. Эрткен чайын кожуун девискээринге өл-шык шоолуг дүшпээн, чай хөлчөк кандаашкынныг эрткен.

Ынчалза-даа көдээ ажыл агый будурүлгелери бөдүүн мал чемин хире-шаа-биле белеткеп алган. 1160 тонна сиген белеткеттинген.

Кыштагларның дезинфекциязы чоруттунган. Малчын бүрүзү өдек-кыштаан, кажаахораазын кышка удур белеткээн. Кодур малдың өске-даа аарыгларынга удур эмни ветеринария албаны тыптынып, саттынып эгелээн

Ниитиниң-даа, хуузунуңдаа торүүр малдыг кижилеринге дотация акшаның 48 хуузун берген. Ооң түннелинде малчыннар улам хол дыңзыг ажылдап эгелээн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Самагалдай.

ДАЙЫН-ДААА, ТАЙБЫҢ-ДААА ҮЕДЕ

XX ҮҮС ЧЫЛ: КИЖИЛЕР БОЛГАШ ЧЫЛДАР

И И Зубарев 1928 чылда Тывага чедип келгеш, Тыва Төп коопка ажылдай берген. Ынчан чондан мал, олук садып алырынче кичээнгейни сала берген. Республиканың экономиказының кол адыры мал турган. ССРЭ-биле садыглажыышкынны калбартырынга Тыванын малын ынаар сүрүп чедирери чугула айтырыг болу берген. Ону барымдаалааш, барын кожууннарның күрүнеге саткан малын Кожээ тавартыр ССРЭ-ниң Хакасияже сүрүп чедирери шиитпирлеттинген. Ынчангаш Кожээ бажынга бүгү малды моонээш, оон сүрүп чедирерин дугурушкан. Орта тускай бааза тудары чугула болу берген. Бо чугула херекти харыылаарын Игнат Зубаревка дааскан. Орук-чириктен озалааш, ырак черге тудуг материалдары чедирип алыры берге турган. Ажылышчи аныяк эр бергелерге торулбаан. Кыска үенин дургузунда баазага хереглеттинер тудугларны ажыглалга киирген. Контораны, улус чурттаар барактарны, мал дезилээр, демдектээр, он-чүзүнүн ылгаар кажааларны, садыг-саарылга бажының болгаш оске-даа тудугларны 1932 чылда дооскан.

Оон-биле чергелештир мал сүрер, орук-чириктен эки билир, дуржулгалыг кижилерни мал сүрүкчүлеринге шилип алган. Бо дээрге чугула айтырыг, малды онча-менди, тодуг-догаа сүрүп чедирери олардан хамааржыр. Мал сүрери июльден эгелээш сентябрь төнчүзүнге чедир уламчылаар. Бо ажылды удуртурунга черни эки билир Орустаар деп шолалыг Мортей-оол Күжүгет ажылдап тургаш, малды чидириг чокка сүрүп чедирер херекке биче эвес үлүүн киирген. Оон ангыда Домаажык, Сандыкай, Самба-Хелин Ооржактар, Сагды, Даңзы-Белек, Киш-Чалаа Ондарлар болгаш оске-даа мал сүрүкчүлери ак сеткилдиг ажылдап чораан. Оларның ачызында Кожээ баазазының удуртукчузу И. И. Зубаревтиң дужааган малы экспорттуң негелделеринге дүгжүп турган. Дыка хой чылдарның дургузунда ол ынчаар ажылдап келгеш, Тыва биле ССРЭ-ниң аразында садыг-саарылганы сайзырадыр херекке бодунуң толептиг үлүүн киирген.

Кожээ баазазының эргелекчизи Игнат Иванович Зубаревке (бистиң черниң улузу оон диштери алдын боорга, Алдын-Диштиг деп шолалап адаар) 1939 чылда бир дугаар ужураштым, оон бээр таныыр, аажы-чаңын, амыдыралын, ажыл-ижин эки билир мен. Кончуг бодүүн, чугаакыр, эш-оорзүрек кижи. Араттарның аалдарын үргүлчү кезип чоруур, оларның ажы-толунге конфет, чигир бээр. Улустар-биле хостуг тывалап чугаалажыр. Оон тыва эштери дыка хой турган. Ындыг болурга бо черниң кижилери ону кончуг хүндүлээр.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээрге, ону 1941 чылда фронтуже келдирти берген. Назы-хары улгатканын барымдаалааш, дайын шөлүнче ону чорутпаан, тылга чажыт даалгалар күүседир онаалданы берген. Ол кончуг берге болган, дүн-хүн чок ажылдап тургаш, даалганы күүседип шыдаан. Дайын доозулган соонда 1946 чылда И. И Зубарев ээп чанып келгеш, катап Кожээ баазазын эргелекчилей берген..

Кожээ баазазының турар чери кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг. Оон одар-белчиири-даа, суг-суггады-даа четчир, аң-мең-даа, балык-байлаң-даа ында-ла. Баазаның төвүн төөгүге тураскаал кылдыр арттырып алза деп бодап чораан мен. Ындыг чүве кайда турар боор, хүнүн бодаар өөдежок кижилер ону үптеп, үрегдеп каапкан болган. Аңаа барып, бо бүгүнү көрдүм, кончуг-ла хомуданчыгдыр.

И.И.Зубарев Мария Романовна-биле кады ог-бүле тудуп чурттааш, аас-кежиктиг, хой ажы-толдүг болган. Оларның тос ургларының бежи Россияның аңгы-аңгы хоорайларында ажылдап, чурттап чоруурлар. Кызылда Виталий, Александр алышкылар ооллар, кыстары, ургларының урглары-биле аас-кежиктиг чурттап турарлар. Виталий Игнатьевич Зубарев Ак-Довуракка, Барыын-Хемчик, Сүт-Хол кожууннарга ажылдаан ВЛКСМ-ниң Сүт-Хол райкомунга ол ажылдап тургаш, мени 1951 чылда комсомолга хүлээп алган, биледин тывыскан кижи. Тыванын Саң-хөө яамызынга, республиканың күрүне страхованиезинин эргелелиниң начальнигинге ол ажылдап тургаш, пенсияже үнген. Тыванын социал-экономиказын хөгжүдер херекке биче эвес үлүүн киирген. Зубаревтиң ог-бүлези шак мындыг төлептиг ажы-толду остүрүп, кижизиткен.

Игнат Иванович Зубарев бир эвес дириг турган болза, бо чылын чүс харлаар турган. Бо бөдүүн ишчи республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге биче эвес салыышкынын киирген, оон чаагай херээн ажы-төлү, ургларының урглары уламчылап чоруурлар.

Сегбе ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

ЧОН ЧИЗЕЗИНГЕ УТКУШТУР

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ, ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЖЫР

Россия Федерациязының Чазааның доктаалынга дүүштүр 2002 чылдың октябрь 9-тан 16 хүнүнге чедир үеде Бүгү-россияның чон чизезин чорудар.

Ам болур чон чизези политиктиг болгаш социал-экономиктиг улуг ужур-дузалыг болур. Ук чизе чоннуң санының, составының, турар черинин, хар-назынының, ог-бүлезинин, хой-ниити болүктериниң, национальнының, торээн дылының, эртемининиң, мергежилинин болгаш оске-даа айтырыгларның талазы-биле эң чугула медээлерни бээр.

Бүгү-россияның чон чизези – күрүне ужур-дузалыг хемчег, ол Россияның хамаатыларының хууда болгаш ончү эрге-ажыктарынга дегбес. Чон чизезинге белеткел үезинде чүнү чорудар бис?

2001 чылдың январь 1-ге чедир республиканың хоорайларынга, хоорай хевириниң сүрларынга, чурттакчылыг өске-даа черлерге адрес ажыл-агыйын чурумчудар;

2001 чылдың октябрь 1-ге чедир чонну бүрүткээр ажылдарны долузу-биле хынаар.

Бажыңнарда болгаш квартираларда номерлер чок, чоннуң бүрүткелин чогуур үезинде кылбас болза, Бүгү-россияның чон чизезинге улуг шаптык тургустунар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ ЧОНУ!

2002 чылда Бүгү-россияның чон чизези күрүне ужур-дузалыг ажыл болганын барымдаалааш, Силерниң бажыңында, квартираңарда бажың дугаары кандыг байдалда турарын хынап көрүңер. Хууда бажыңнар, хуужуткан бажыңнар ээлери боттарының бажыңнарынга, квартираларынга бажыңнар дугаарларының бар-чогу дээш харыысалгалыг.

Боттарыңарның паспорттарыңарны, бажыңнар дептерлерин хынап көрүңер, ында чурттап турар кижилер шын бүрүткеткен бе, хажыдыышкыннар тыпты берзе, паспорт-чопшээрел албанынга барыңар.

Бүгү хамаатыларның хүлээлгелери болза чизени белеткээринге болгаш эрттиреринге, чонну долу болгаш шын бүрүткээринге идепкейлиг дузаны кадары болур. Бажың бүрүзү, кижи бүрүзү, ог-бүле бүрүзү чизеге кирген турар ужурлуг.

2002 чылда Бүгү-россияның чон чизезин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле республика комиссиязы.

ХҮРЭЭ, ООҢ ТУДУУ

АКША КӨРДҮНМЭЭН

Чадааның Үстүү хүрээзинин тудуун 1905 чылда Хемчиктиң нояны Хайдыптын ончузу-биле Тибеттен чалаттырып келген Хунган Эринбоче деп лама эгелээш, 1907 чылда дооскан. Үстүү хүрээ Тывага эн-не улуг болгаш каас-чараш кылдыр дерип каан хүрээ турган. Ук хүрээни 1930 чылда хүрээ-хиит-биле демиселге сылдап алгаш, үреп, чок кылган.

Чадааның Үстүү хүрээзинин дой-довуруктан кылган ханаларының артынчызын 1983 чылда катап шинчилээш, 1984 чылда республиканың тоогүлүг тураскаалы кылдыр санаан.

Тыванын болгаш Россияның культура яамыларының дуржулгазын езугаар Чадааның Үстүү хүрээзин Россияның девискээринде тоогүнүң культурлуг тураскаалы кылдыр санаааш, оон тудуун катап эгелээри-биле Россияның Культура яамызы 1999 чылда бир миллион акшаны үндүрген.

Дээди Хуралдың Хыналдасанажылга комиссиязы комитет даргаларының киржилгези-биле ук тудугнуң салымчолунун дугайын каттышкан хуралынга чугаалашкан. Оон ажылынга Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Чылгычы Ондар, Саң-хөө яамызының сайыды Мария Нурсат, хүрээнин тудуунун архитектору Вилия Хаславская киришкен.

Москва чурттуг В. Хаславскаяның чугаазы-биле алырга, РФ-тин Культура яамызы 1999 чылда баштай 200 мун, оон соонда 800 мун рубльди хүрээ тудуунга чарыгдаары-биле чоруткан. Бо акша-биле чүнү кылганының дугайында отчетту Москва албаан. Күрүне Думазының депутадының күзениишкини-биле 2000 чылдың бюджединден 1 миллион рубльди хүрээ тудуунга аңгылап берген. Оон 300 мунун Тываже чоруткан. Арткан 700 рубльди моон мурнунда чоруткан акша-хөренгини канчаар ажыглааныныңдугайында отчетту берген соонда бээр.

Москвадан келген хүрээ тудуунга хереглээр ужурлуг акшаны кайнаар, канчаар чарыгдаанынга Тыва Республиканың Культура болгаш Саң-хөө яамыларының сайыттары тодаргай харыы берип шыдаваан.

Тоогүнүң, болгаш культураның тураскаалы болур Чадааның Үстүү хүрээзинин тудуунче тускай чоруткан акшаны канчаар ажыглааныңдугайында саң-хөө отчедун бербээнинден хүрээ тударынга 2001 чылдың федералдыг бюджединде акша көрдүнмээн.

Дакан-оол ОНДАР.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

БАЖЫ ЭТТЕНИП БАРДЫ-ЛА

Барыын-Хемчик кожууннуң коммунал ажыл-агый черинде 1993 чылдан бээр ажылдап турар мен. Оон мурнунда совхозтарга экономистеп турдум.

Коммунал ажыл-агый черинге ажылдап келгенимде, ук ажылдың уг-шиин билбес болгаш улуг бухгалтер Людмила Иосифовна Меньшикованың аайындан эртпес турдум. Улуг бухгалтер бо бүдүрүлгеде 20 ажыг чыл ажылдап турар, сөөлгү үеде шуут кара туразында "чаңнап" турар апарды, саң-хөө чурумун үреп, акша-хөренгини камнаар дивес, кайы хамаанчок чарыгдаар азы күзээнин-не кылып турар кижи апарган. Даргавыс Алексей Хомушкунун бажын билир, дарга бухгалтерниң аайындан эртпес. Дарганың саң-хөө талазы-биле билии чок болгаш бухгалтерге шуут чагыргыр.

1997 чылдың ноябрь айда коммунал ажыл-агый черинин агар санынга капитал септелге чорудары-биле 70000 рубль кирди Улуг бухгалтер Л Меньшикова даргавысты мегелепкеш, 35000 рубль-биле Ак-Довуракта чаагайжыткан коттедж бажың садып алды Дарга арыг поручение-биле чекке атты салып берген Соолунде саң-хөө талазы-биле чурум үрээшкини билдине бээрге, бухгалтеривис мege протокол тургускаш, ажылчыннарны албадап тургаш, адын салдыртып алган

Мурнуку чылдарда турган хамык техника тоймаглаттынган, оң, солагай талазынче садып чортупкан. Ол дээш даргавыска херек оттуруп каан турду. Суд эрткен сураглыг болган, оон чүү-даа үнмээн. 1999 чылдың күзүнүнде ИХЯ-ның 6-гы килдизинин ажылдакчылары хынап келгеш, ук ажылды төндүрери-биле кожууннуң иштики херектер килдизинин ажылдакчыларынга дагзып кааш чорупканнар. Тус черниң иштики херектер килдизинин ажылдакчылары канчаар хынаарының ужур-утказын билбес болгаш ажылды чедир дооспайн ара соксадып каанын чүү деп чугаалаар боор. Ынчап баарга, бистиң бухгалтеривистиң "бажы эттенип", кара туразында чаңнап турары олдыр ийин. "Мени шуут шыдавас силер" дээш бажын силгип орар.

Ол боду Ак-Довурак хоорайда чурттап турар Бистиң организацияның албан машиназы Меньшикованы Кызыл-Мажалык биле Ак Довурак аразынга хүнде 4 катап аайдедир дажыглаар. Чунар-бажындан кирген эвээш-биче орулга ол машинага кыварчаар материалдар садарынга үнүп турар. Ажылчыннар 1999 чылдың июнь айдан бээр шалын албаан. Киирген орулгадан чүгле 100-150 рубль аванс берип турар Ол эвээш акша-биле канчап амыдыраар боор, чаңгыс шоодай далган ортээ безин четпес боор чүве-дир. Акша-шалын орнунга соой берген үеде бичии хомур-даш дүжүрүп бээр, оон ортээн шалын акшазындан тыртып апаар. Бухгалтер база хомурдашты чылдың-на дүжүрүп турар хирезинде бодундан чес көпеек-даа тыртпас. Ол хамаанчок, Абакан хоорайже хууда херээн кылып чорааш акшаны, бензин талоннарын ап алгаш, коммунал ажылагыйындан үндүр бижип кааптар чаңчылдыг апарды. Сургакчылаан акшазын бодунга санадып алыр боор чүве-дир.

Даргавыс А. Хомушку бухгалтерниң аайындан эртпес болгаш документилерге ат салып бергеш, акша-хөренги чарыгдалдарын үндүр бижидип кааптар. Кожууннуң саңхөө килдизинин ажылдакчылары хыналданы орта кылбас, келгеш-даа Л. И. Меньшикованың хой хоозун чугааларын дыңнап, дыңнап алгаш, дедир кылаштажып чоруй баар. Мону кандыг хыналда дээр боор.

Ынчангаш мээң дилеэм болза Тыва Республиканың Контроль-ревизия эргелелинден тускай ревизорларны чорудуп, Барыын-Хемчик кожууннуң коммунал ажылагый черинге шыңгыы хыналданы кызза.

Алефтина ЧАМЫЙ, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинин экономизи.

ДУКУРЛААНЫҢ СУРТААЛДАРЫ

Чаа-Хөл суурда Дукурлаа Өндүрбеевна Түлүштү танывас кижи чок. Ол ам XX үүс чылдың сөөлгү чылында 75 харлаар. Оон төрүттүнген өскен чурту Шом-Шум, ол дээрге Алдыы, Үстүү Ишкининериң, Алдыы, Үстүү Соорларның башташканы хем бажы, Үрбүн, Кашпал, Улуг-Уур, Биче-Уур, Сазыга, Хереме, Бозага ол ынчаар чурттап чораан. Дукурлаа Өндүрбеевна хар-назыны улгатса-даа, турза узун, арыншырайы ам-даа аныяксыг, аарыг-хоочу-даа чок. Оон арыншырайында бир-ле дүвүрел бар. Чаа-Хөл кожууннуң чону ону хүндүлээр, ат, фамилиязын адавас, анаа-ла "Кашпалкадай" дээр. Дукурлаа Түлүш бойдустуң езулуг өөнүү. Чүге дизе оон амыдырал-чуртталгазы бойдус-биле харылзаалыг эрткен. "Бойдустуң хоойлузун каржызы-биле үреп чоруур кижилер ылага онаажыр" – деп, ол чугаалап орар. Кашпалкадай аңнаар, диңнээринге кончуг мергежээн. Ол бойдус-биле чугаалажып билир. Ынчангаш чон арга-сүме айтырып чалаар, сүмележир. Ону дүвүредип чоруур айтырыглар-ла хөй. Аныяк-өскөнниң келир үези. Олар бойдус-биле сырый харылзаалыг болур бе? Амгы үеде кижилерниң бойдуска кам-хайыра чок апарганы кырганны доктаамал дүвүредип чоруур. Ынчангаш бойдус камгалалының айтырыгларынга хамаарышкан Дукурлааның амыдыралчы суртаалдарын бараалгаттым.

I.

Шом-Шум хемни дургаар Орук-туг-Хемге, Чодурлуг-Аксынга, Ал-Шум-Хемге Ийме сумузунуң 9,10 дугаар арбаннары турган. 1925 чылда Өндүрбей биле Шожутпаа Түлүштерниң ог-бүлезинге кыс уруг торуттүнген. Олар бичии уруун Дукурлаа деп адап алганнар. Өндүрбейиниң ог-бүлезинге ургдарыы доктаавайн чораан болгаш база-ла сестип турганнар. Торуттүнген чаш уруун доктаадып алыры-биле хам чалап, сан салдырып, шаң-кеңгиргезин кактырып, тайга-тандызынга чалбарыгны кыллырганнар. Дукурлаа-даа орлан-шоваа, канкадык доругуп келген. 7 харлыындан эгелеп хой, ошкүзүн кадарын эгелээн. Ол үеде хой кадарган ургулар, болдар сайзанактап ойнаар-ла болгай.

Ынчан Шом-Шумга алдын чүп турган. Алдынчыларның чурттаар чери кылдыр үш бажың тудуп каан. Өндүрбей Чадаанадан ол алдынчыларның аъш-чемин соортүп турган. Шом-Шумнуң дириг чаштары ынчан конфет, чигир деп чемни бир дугаар чигени ол. Бичии ургулар, оолдар алдынчыларның чурттап турарын аажок сонуургап көөр, конфет, чигириниң амданыын билипкен соонда, бо-ла халчып чеде бээрге, бичии чаштарга конфеттерин орус, тыва ажылчыннар бээр турган. Катап халчып барып турганын авазы билип каар болза кончуптар.

Бир-ле катап хой кадарда оорү келбээн. Чааскаан сайзанактап ойнап олурган. Хая баарынче топтап көөрге, койгун чыыпына берген орар мындыг. Дукурлаа даш октаптарга, хая адааныче кире халаан. Даянгыыжы-биле чушкуптарга, дедир үне халып кээрге, койгуннуң кырындан базыпкаш, шимчетпейн барган. Оон ол койгунну боосталап алган.

Авазы, ачазы кончуй бээр дээш чажырып каан. Аалынга чедип келирге, ачазы бызанып олурган. Уруун көргеш: "Канчап бардың уруум, думчууң ханзырап турду бе, арның чүге ханныг чүвел?" — деп айтырган. Дукурлаа ачазынга шынын чугаалап берген. Ачазы: "Эккел уруум, союп алыр бис," — дээрге, халып чоруткаш, эккелген. Авазы уруун кончаан. "Кыс кижи эртип, кандыг кончуг кижи боор сен, койгун боосталап олүрүп аар. Кыс кижи аң-мең, мал-маган хамаанчок, курт-кымыскаяк-даа олүрбес ужурлуг" — деп, чагып турганын Кашпал-кадай сактып чугаалап орар.

Ачазы Өндүрбей уруунуң эр хиндиктиглер ышкаш болганынга бүдүү чоргаарланып, деткиксеп олурган болбайн аан.

II

Түлүш Өндүрбей Ийме сумузунуң 10 дугаар арбанының даргазы. Ол ынчан аалдардан үндүрүг хавыргаш Чадаанага чедирер. Ол үеде үндүрүгнү улус аң-мең, тараа, ишек, хой эъди, кежи-биле-даа төлеп турган. Ону барып дужаагаш, бараан эккээр. "Ачам албан-хаап чоруткаш, ай-даа иштинде чидип-чидип кээр турган" — деп, Дукурлаа сагынды. Бир-ле катап келгеш уруунга 32 дугаарлыг дүүрге боо садып эккеп берген. Авазы база-ла кончуттунган. "Кыс кижиге боо-монгу садып алган" — деп ачазын чемелээн.

Ачазы Дукурлааны боону канчаар октаарын, адарын ыяк оорткен. Кара адып база шенеткен. Ынчан 13 хар чеде берген. Хой кадарып чоруурда дүүргезин чүктеп аар. Ынчан Шом-Шумга аң-мең, койгун, тордаа элбек-ле турган. Кежээ чанып кээрле, койгуннарны 10 чедирадып эккээр. "Аң-менни хары угда хойну өлүрбес чоор" — деп аназы катап-катап чагыыр. Ол үеде чүгле аъш-чемге ажыглаары-биле өйлеп адып алыр турган.

Арбанның аалдарынга ССРЭ-де дайын эгелээн дугайында чар база тарай берген. Арбан даргазы Өндүрбей фронтуга чорудар талазы-биле ажылды эгелээн. Дукурлааның өлүрген койгуннарының кежин сывыра сойгаш, холдарын хүлүй доңургаш, эъдин база чорударынга белеткеп, кештеринден авазы холхаптарын даарааш, фронтуже белек кылдыр дужаап турган. Дукурлаа акы-дуңма ССРЭ-ниң чонунга немец-фашистерни тиилээринге тыва чон шыдаар шаа-биле дузалаан деп чүвени улгады бергеш, медереп билген мен — деп чугаалады.

Чаа-Хол ортумак школазында "Экология" клувунуң кежигүннери май айда Адар-Төш тайгазынче экскурсиялап чораннар. Ак-Хемнээш Манчүректиң арга чарыынга чаа одагга таваржы бергеннер. Чаа одаг кылып турбазы-биле орта шай хайындырып ишкеш, дыштанып алгаш, хонар черинге чедип аар бодааннар. Оларның сорулгазы часкы үеде тайга үнүштериниң частып эгелээрин хайгаараар болгаш тайгада чедип келген куштарның, дириг амытаннарның байдалы-биле таныжар. Шайын хайындыргаш, дүштеки чемин чигеш, дыштанып, агаарлап, ойнап турда, анчылар бо өөрүшкү-маңнайлыг келгеннер. Чүге дизе элик адып алган, союп-буспайн, чүктеп алгаш келгеннер. Ол аңчыларны өөреникчилер танып каанныр. Ак-Туругнуң аргаарыг ажыл-агыйының ажылдакчылары болган. Бирээзи Адар-Төштүң арга даамалы болган. Ол арай сестип чугаалаан: "Бис дээрге аргаарыг камгалакчылары-дыр бис. Дириг амытаннар, аң-мең биске хамаарышпас" — диген.

Өөреникчилер көрүп турарга, эликтиг бир холу ок дээрге сынгаш, эккирээн болган. Кажан эликти союптарга, боос болган, артында-ла эзириктери ийис. Кандыг кончуг кээргел чок кижилер ийик "Оон соонда ажы-тол, аныяктар оорлаар, хулиганнаар, кээргел чок, тываларның чаңчылдарын, ужурларын билбес" — деп суг чемелеглээр-ле болгай. Боттары-ла коргунчуг үүлгедигни кылып алган — деп, Кашпал-кадай кончуг киленнеп чугаалап орар болду. Оон соонда ол аныяк экологтар кожууннуң бойдус камгалалының талазы-биле инспектору Валерий Межекейге дыңнадыгны бижээннер. Ол ажылынга бердинген, кончуг шыңгыы, шынчы кижи. Бойдус камгалалының корум-чурум үрээн арга даамалын ажылындан үндүреринге чедир хемчег алган.

Ынчангаш аныяк-өскенге, бойдус камгалаар талазы-биле ажылдакчыларга часкы үеде аңнаарын хоруп, ону хынап, төтчеглекчилер-биле шыңгыы демиселден чорудары Дукурлааның чагыы, дилээ болур.

III.

Агаар-бойдустуң чыл-чылы-биле өскерлип турарын улуг назылыг кижилер эскерип турар. Эртип турар XX үүс чылының баштайгы чартыында час февраль айның үшкү он хонуунда эгелей бээрин, Март 8 байырлалында хар эрип каарын, чер кургап эгелээрин, часкы тарылга ажылдары апрель айның баштайгы хүннеринде эгелей бээрин бистиң өгбелеривис сактып чугаалажыр. Шак ындыг эскериишкиннерни Кашпалкадай база элдепсинер. Шынап-ла, ам кыш узун, час орайтап эгелээр, чай кыска, кус орай тонер-дир. Ол база-ла бойдустун эргилдези-дир. "Делегейде мөңге чүве чок. Чүүдаа чүве өскерлип, үрелир. Оон орнунга чаа үүлдер тыптыр. Дириг бойдуста амыдырал бодунуң хоойлузун езугаар болуп турар" — деп, Дукурлаа кырган-авай аныяк-өскенге чугаалап чоруур.

Ынчалза-даа кижи амытанның кандыг-даа бодал чок үүлгедиглеринден дириг бойдус кончуг-ла когарап турар. Ам кижи кайгаар час болур-ла, эрги сиген чок кылыр дээш ындыг бе, алаак-шыктарны, одарларны өрттедип эгелээр. "Оон-биле чер-ле чөпшээрежип шыдавас мен, ол дээрге кончуг каржы үүлгедиг-дир. Чүге дээрге кыштың чыккылама соогунуң соонда чазын бүгү бойдус дирлип, чаа салгалын бээринге белеткенип эгелээр. Аң-мең өзүп, торүп эгелээр. Куштар уяларынга чуургалап, боттандырарыбиле базып эгелээр. Еразы чок улчумалдың салган одундан куштарның уяларында чуургалары, боттанып келген оолдары, курт-кымыскаяктарның чуургалары, аңмеңниң чаш ажы-төлдери кээргел чок чалбыыштың ышбузунга албыгып, өрттенип өлүп каарга, дыка-ла хараадаанчыг. Кайы хире хой ыяштар, кат-чимистер, эм оттар, сиген-ширбиил өрттенип каар-дыр. Ону шуптузун катап эгидип алырынга он-он, чүс-чүс чылдар негеттинер. Ол ышкаш совхозтарның тудуп каан хөй кыштаглары анаа-ла хүл-ыйба өрттенип каары дыка-ла хомуданчыг-дыр." — деп, Дукурлаа Өндүрбеевна хараадаан сеткилин чугаалап олурар.

Ынчангаш аныяк-оскенге, бүгү чонунга дыка улуг чагыы— кажан-даа арга-арыгга, алаак-шыкка өрт салып болбас. Кичээнип көрүңер! "Өлден артар, өрттен чүү-даа артпас" деп чоннуң мерген чугаазын сактып чоруңар деп, Дукурлаа чагып чоруур

Бисти долгандыр турар өртемчейивисте чер-ле артык чүве чок. Чүү-даа чүве бодунга онаашкан үлүүн чаяаттынган езугаар күүседип турар. Янзы-бүрү курттар, доос-каралар, кымыскаяктар, шыйлашкыннар черниң болбаазырадыкчылары-дыр

Арылар чечектиг үнүштерниң доозуннарын тарадып, оларның боттанып өзеринге ажыктыг.

Кускун, сааскан, дээлдиген, торга бойдустуң арыглакчылары. Янзы-бүрү куштар кижилерге, дириг амытаннарга хоралыг, аарыг тарадыкчылары—ымыраа, сээктерни узуткан кааптарлар болгай.

Ынчангаш куштар кижиниң өөңүктери. Оларны боолап, кайы хамаанчок өлүрүп болбас. Харын куштарга уя тудуп алыр бажынчыгаштарны кылып берип, оларны чемгерип, хайгаараар болзунарза, улуг буян болур деп, эколог сургуулдарга Дукурлаа чагаан.

IV.

Чер-чуртунга баргаш Шеннелигге, Ус-Бажынга хой кадарып колхозка ажылдааннар. Кежээ, туттунгур кижилерниң ажылы черле түннелдиг болур Кадарган ирттери семис, шыырак. Оларны бир дугаарында күрүнеге эт планы күүседир дээш чорудар турган Төрүүр хойларының хураннары четче-менди, кончуг эки доругуп турганнар. Ол база-ла Дукурлааның кызымак ажылы-ла болгай.

Ол үеде Өндүрбей ашак чем ишпестеп аарый берген Ынчангаш кадарып турган хоюн колхозка хүлээдип берипкен Оон Алдыы-Уур деп черге чурттай бергеннер "Ачам черле кончуг дедир ашак чүве" - деп, Дукурлаа сактып олурар.

Усинскиниң эмчилери Кызылга барып эмчилээр, кестирер силер деп сүмелээн. — "Аа, херек чок. Мен ынаар барбас мен" дээн.

Кажан хакас эжиниң оглу Павел моторлуг хемелиг халдып кээрге, Улуг-Хемни кежир Кызылда тудуп каан көвүрүгнү көрүп аар кижи мен дээш, кара албан-биле Улуг-Хемни орү хемелеп, Кызыл хоорайга четкеш келгеннер.

Кашпалдың эм сугларын ында чурттап чоруур кижилер кончуг эки билирлер. "Ажыг суг" аржааны ышкаш күштүг эм шынарлыг суглар хөй.

Өндүрбей Кегээн-Сайлыг деп кара сугну ижип, эмненип турган.

Үр болбаанда Дукурлааның ачазы берге аарыгдан мөчээн. Адазының өлүмү Дукурлаага кончуг согуг болган. Ынчалза-даа ол ачазының чагыгларын ыяк сактып, авазын черле хомудатпазын даңыраглаан.

Авазы-биле Дукурлаа өшкүлерин 500 чедир өстүрүп алганнар. Ханыг деп черге чурттап турда, өшкүлери өлүп туруп берген. Оон Кургол деп черже көже бергеннер. Аңаа чурттап тургаш авазы 86 харлыында база чем ишпестээш мөчээн.

Дукурлаа салым-чолун Кашпал чурттуг Анай-оол-биле кадып, ог-бүле тудуп, амыдырап чурттай берген. Владимир деп оолдуг-даа болганнар. Володязы Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунга мал эмчизи эртем чедип алгаш, "Найырал" совхозка мал эмчилеп ажылдаан, ам Чаа-Хөл суурда ог-бүлелиг, ажы-толдүг, авазы-биле кожа чурттап чоруур.

60 чылдарның эгезинде Дукурлаа өөнүң ээзи Самбы-Хөө Анай-оол-биле Усинскиге турган колхозтуң хоюн кадарып турган. Ынчан кыштагга кажаа-хүрээ-даа чок турган. Кыш удур шеттер кескеш, чагылар тургускаш, шеденнер тургузуп тургаш, кажааны туткан Боттарының хуу ошкүлери Ус хемниң ол-бо таларында чалым-хаяларга те, чуңма-биле кады оттаааш, кежээ чанып кээр турган Ынчан оларнын-биле кады Сыпыгыр деп кижи дузалажып турган Ол ошкүлерни бадырып кээр дээш чоруп бар чыткан.

Аалдың ыттары кудуруктарын мунупкан, кедергей коргуп ээрип турар болган. Кезек болганда, Сыпыгыр кый дей берген. "Боо эккелинер" — деп алгырган. Дукурлааның ачазының чактырлыг бырдаан боозу бар деп чүвени ол билир.

Онгар иштинге черге адыг ижээннеп эгелээн болган.

Боозун алгаш чеде бээрге, Сыпыгыр шупту боду сиринейнип турган. Анай-оол ашак ижээнниң кырында халып турган. Дукурлаа боозун ижээн иштинче углааш, баскан-на. Өөнүң ээзин көөрге, база сирилээр чүве. Ашактар сириңейнип турда, Дукурлаа эжиин дуглаан ыяштарны куду базыпкаш, ижээнниң иштинче кирип чыдырда, ижээн кырында турар ашаа: — "Ынаар чүге кире бердиң" — деп алгырган.

Киргеш көөрге, адыгны даялап каан болган. Ханы агып бадып чыткан. Оон ол ашактарны кыйгыргаш көргүзерге, ам кээп оожургааннар. Демнежип тургаш адыгны ижээн иштиңден үндүр идип алгаш, кудургайны куду чуун бадырыптарга, аалынче чоокшулай берген Оон союп, бузуп алганнар. Адыгның үзү соокка доңуп турар болган.

Дукурлаа эрес, аваангыр болгаш ашактар алгыржып турда-ла, адыгны ынчаар даялап каан. Дукурлаа авазы, ачазы мөчээн соонда амыдырал Кашпалга бергедеп келген деп чугаалап орар. Чүге дээрге ол үеде Саян-Шушенск заповеднигин тургузуп эгелээн. Заповедник дээн соонда ол девискээрге мал-маганда-даа откарбас. Бозага деп черге заповедниктиң бир турлаа бар. Оон бээр тус черниң чурттакчыларын, мал-маганын заповедник девискээринден чайлап көөрин негеп, штраф онаап туруп берген. Ол дээрге тус черге бүгү назынында чурттап келген кижилерге кончуг аар-берге болган.

Заповедник Тывага кандыг ажыктыг болганыл? Тыванын девискээрин Бүгү-делегейниң биосфера заповедниги кылып каарга, оон чеже орулга, акшатогерик кирип турар ирги — деп, Кашпал-кадай шуут кайгап чугаалаар. Шогүрден куду заповедник девискээри кылып каарга, аң-мең ковудеп оспээн-даа. Эртем ажылы кылыр бис деп сылдаглап, вертолет-биле ужуп тургаш, чуңманы, адыгны, сыынны кыра боолап аппаар турган. 1993 чылда заповедниктиң кызыгаары Бозага апарганда, Шогүр хемниң иштин орү үнерге те, чуңма ковудээн чорду. Топтап көрүп олурарга, хаяларда те, чуңма бойдустуң цирк ареназында ышкаш, туруштарын солчуп, ускулежип, ойнап турарын кижи магадап ханмас.

"Ынчангаш черле чер кезип, аңнап чоруур дуңмаларга чагыым болза те, чуңманы кайы хамаанчок өлүрүп болбас, тускай чөпшээрел езугаар өйлеп боолаар. Холун эрттир хоптак, чазый кижилер база бар боор-дур. Аңнарны он-ону-биле боолааш харга хооп кааш, оон орук болу бээрге, машина-биле чүдүрүп алыр боор чорду. Ам харын бензин, солярка бергедээнде чүгээртээр ирги бе дээрге, кижи сагыжында чок боордур. Машина-балгаттыг, бензин мунзавас кижилер эргезин ажыглаан молдургажык даргалар боор-дур" — деп, Кашпал-кадай караанын чажын чодуп олургаш чугаалады.

База ол ышкаш заповедник дээн ышкаш ындыг черлерни тургузарда республиканың-даа, кожууннарның-даа даргалары чон биле чүге сүмелешпезил?

Камбаа БИЧЕ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

АМЫДЫРАЛДАН ЧУГАА

СПОРТ

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ

Ноябрь 26-ның хүнүнде Кызыл хоорайга республиканың элээди уругларның олимпийжи курлавырлар спортчу школазының бирги чери дээш бирги ажык маргылдаа спорттуң кикбоксинг хевиринге болуп эрткен.

Ук маргылдаага найысылалда элээди уругларның спорт школазының, дугаары 9 школада база И Ярыгин аттыг спортчу комплекстиң секцияларының киржикчилери база Каа-Хемниң бичии спортчулары киришкен. Кикбоксингиниң ийи аңгы хевирлери: лай-контакт база фул-контакт мөөрей леринге ниитизи-биле 80 хире кикбоксчулар күжүн шенешкен. Бо маргылдаа дыка хөй оолдарның улуг спортче эң-не шиитпирлиг баштайгы базымы болганы чугаажок. Чүге дизе 1987-88 чылдарда төрөттүнген оолдар аразында болган бо мөөрейге бир дугаар спортчу тулчуушкунга киришкеннер база бар.

№ 9 школада кикбоксинг секциязын Тывага спорттуң бо хевирин сайзырадырынга улуг үлүгхуузун киирештирген, билдингир спортчу, тренер-башкы Оолак Сат удуртуп эрттирип турар. Ооң секциязында назы-харны барымдаалап чарған ийи аңгы бөлүкте спортчу белеткелдерни эрттирип, кикбоксингиниң чажыттарын ажыдып, күш курлавырны шын ажыглап, техниктиг чараш аргаларны кылырын өөредип турар. Башкының кижизидиккчилери бо маргылдаага багай эвес түңнелдерни көргүзүп, спортчу идегелди оттурган.

Эң-не чиик деңзи 30 килге фул-контакт хевиринге Руслан Бадыраа, 33 килге лай-контакт хевирге бодунуң шупту удурланыкчыларын чараш аргалар ажыглап тургаш Робин Монгуш, фул-контакт хевирге Айдыс Сарыглар ойнап ап, чемпионнуң бедигээжинче бир дугаар үнгеннер. Ынчангаш бо бичии спортчуларга спортчу чедиишкинге чалгынналып, ам-даа бурунгаар чүткүп, эш-өөрүнерни спорттуң хүрээленинче хаара тыртып, үлегерден беринер, оолдар — деп, чагыксадым.

Айрада МОНГУШ.

Көдээниң хөөну

ЫНАКШЫЛДАН ЧАЯАТТЫНГАН

Ыры-шүлүк кижиниң сагыш-сеткилинден хайныккан ынакшылындан чаяаттынар деп бодаар мен. Шынап-ла, ынакшылды алгап ырлаваан ыраажы кайда-даа чок. Ол дээрге төрээн чериниң чараш-каазын магадап, эш-өөрүнүң найыралынга чалгынналып, иениң эргим, чылыг көрүжүнге эргеленип, ынак эжиниң база ийи боттуң ынакшылының чалымынга хөрлээлээн ынакшылды ырлай бээри чажыт эвес. Шак-ла ынчалдыр ынакшылга өпейледип ыры-шүлүк бижип чоруур кижилериң бирээзинге Өвүр кожуунуң Саглы сумузунда чурттап чоруур төөгү башкызы Валерий Кечекович Ооржакты хамаарыштырып болур.

Валерий Кечекович хөй ажы-төлдүг малчын өг-бүленин чеди дугаар оглу. Ада-иези Көк Чамыяновна биле Кечек Эрензенович Ооржактар он бир ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Хөй ажы-төлдүң аразында кандыг-даа кижи турар дээр. Валераның бичиизинде-ле аажы-чаңы бир тускай дижир. Кезээде-ле ырлаан-шоорлаан, угбаларын, дуңмаларын хөктүг ужуралдары-биле кайгаткан чоруур. Чаа көжүп келген чайлаг, күзег, кыштаг, чазаанда бүгү-ле үүлдер оңуу болур. Чылдың эргилдезиниң аайы-биле бойдустуң каш янзы чаражы, ойда-чикте дешкилежип маңнашкан анай-хураган, озалааш черде "астыгып" чыдып калган демир-дестен эрги, октаттынган сакпын-савага чедир. Көжер үе келирге, бичии Валераны угбалары "машинаның рулюн башкарып олур, эт-сөвин үдүрүптээли" дээш "чолаачыладып" каар. А кажан аал-хонашка чедип келирге, Валераның "үп-савы" чыдып калган болур. Ынчан кезек када ыысыы, "дедир чоруурунуң" айтырыглары-даа тургустунар. Ынчалза-даа окпанчикпен, олут орбас, хөглүгомак аажы-чаңы-биле шупту ол үүлдер уттундуруп база катап төрээн чериниң каас, чаражы оолчугашты бодунче хаара туда бээр...

Ынчангаш-ла боор, Валерий Оржактың хөй санныг ыры-шүлүктериниң аразында төрээн Саглызының калбак, делгем ховуларын, Арзайтының каас, чараш бойдус чурумалын, Өвүр чериниң онзагайын алгап ырлаан одуруглар кайы хөй. Ол одуругларның төрөттүнүп келгенин ол мынчаар сактып чугаалаар:

— Кажан ортумак школа соонда, Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң чер ажыл-агый талазы-биле салбырынга тускай мергежилди чедип алгаш, өскен черимге чанып кээп, агрономнап ажылдай бээримге, төрээн черимниң онзагай чараш делгемнери мени улам хаара туткан. Ынчан чүрээм боду ырлап, сагыш-сеткилден одуруглар боттары чаяаттынып турганы ол. Ынчаарда 1980 чылдарның эгезинде, тодаргайлаарга, 1981 чылда баштайгы шүлүүмну бижээш, эшоорумнуң эки-дир дээн үнелелин алган мен.

Шак-ла ол чалыы назынның изиг-халыын үезинде Валерий Кечекович Саглы суурнуң чараш кыстарының бирээзи Галина Семис-ооловна-биле салым-чолун доңнап, амыдыралдың агымынче шымнып киргеннер. Ынчан "Ынаамга", "Чажыттарым дамчыдып тур" дээн ышкаш ырларның төрүттүнгени анаа эвес болбайн аан. Аныяк шүлүкчүнүң баштайгы хараачыгайлары "Чаа орук", "Тыванын аныяктары", "Шын" солуннарга парлаттынып, бодунуң номчукчуларын тыпкан. Ооң амыдыралчы көрүжүнден чогааттынган шүлүктер аныяк-оскенни төрээн черинге ынак, аңаа чоргаарланып чоруурунга кижизидип чоруур. Ол дээрге долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалынга тураскааткан шүлүктер, аныяктар темазынга бижиттинген ырылардыр.

Валерий Кечековичиниң ыры, шүлүк чогаалдары хөйнүң үнелелиниң шииткелинге кирер дээрзи чугаа чок. Чүге дизе ыраккы Саглы черде чурттап чоруур салым-чаяанныг шүлүкчү, ыраажы композитор, кодээ суурда чурттап чоруур башкының ырларын Өвүр чону уран үүл көрүлделеринге, ужуражылга, концерттерге бо-ла ырлажы берген турарын дыңнап болур. Ынчангаш-ла боор, эш-өөрүнүң, төрел чонунуң, чаңгыс классчыларының сүмези, дилээ-биле бодунуң чогаадыкчы ажылының баштайгы отчеттуг кежээзин өскен-төрээн суурунга эрттиргени-даа чоп.

Черниң оңгур каазы болган чүзүн-баазын чечектер дег, янзы-бүрү оңнер долган аялгаларлыг ырылар Валерий Кечекович Ооржактың чогаадыкчы кежээзинде чаңгыланган. Ооң бир тускай, онзагай аянныг "үнүнге" бижиттинген ырыларны Саглының Культура бажыңында "Амырга" ыры-хөгжүм болүүнүң оолдары Омак Саая, Кара-оол Саая, Аяс Ооржак, эң-не бүзүрелдиг эжи — Геннадий Кара-Сал, 1978 чылда школа дооскан чаңгысклассчы эшоорү база ооң могейикчилери Саглы чонунуң кичээнгейинге бараалгаткан.

Аныяк башкының эрткен чогаадыкчы кежээзинден чүү түңнеп болурул дээрге, тыва черивис чедир шинчилеттинмээн байлактар-биле байлак дээри дег, уран үүлга салымчаяанныг аныяк үннер бисте хөй-дүр. Оларның бирээзинге мугур ооржактарының хөглүг-омак, баштак чаңныг, эрес-кежээ оглу Валерий Кечекович база хамааржыр. Ынчангаш үүлүмну доозуп тура, Өвүр черниң ховар оглу В. К. Ооржакка ам-даа чогаадыкчы чедиишкиннерни, өскен-төрээн черин алгаан ырылары төрел чонунга белек болуп, ам-даа бодарап турарын күзээр-дир мен.

Айлаң МОНГУШ.

ЧАА КИНО

"ХОВУ-ШӨЛДЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ"

Эрткен пятницада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хуралдаар залынга "Властелины степей" азы ("Ховушөлдерниң ээлери") деп кинонуң сайгарылга-көрүлдези болган. Ук кинонуң авторлары Голландияның төлээлери Андрей Хукема, Питер Оуд болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Кара-оол. Бо кинода Тыванын эрткен тоогүзүнүң болгаш амгы үеде байдалының дугайында үзүндүлерни көргүскен. Ол кино Европа Чөвүлелиниң деткимчези-биле Амстердам Университетиниң болгаш Дээди Хуралдың кады ажылдап кылган толевилелиниң түнели-дир.

"Властелины степей" деп кино үндезин чоннуң ботбашкарылгазының арга-дуржулгазынга үндезилеп тургустунган. Нация бүрүзүнүң боттарының катаптаттынмас онзагай талалары болгаш долгандыр турар делегей-биле бот-боттарының удур-дедир хамаарылгазы бар. Ынчалза-даа ол тус черниң бот-башкарылгазының аайы-биле аңгы-аңгы кылдыр илереттинер, костур. Шак ындыг барымдаалар езулуг бистиң республикада бар дээрзин кинода көргүзүп турар.

Тыванын чонунуң кол-ла өнүүзү оон бойдус байлаа болгаш культуразы дээрзин кинода тодазы-биле айтып турар. Бистиң республиканың угланышкыны кодээ ажылагый талазы-биле болгай, ынчаңгаш бир-тээ, кинону үндүргениниң кол сорулгазы ол болганда, харын-даа оондаа ыңай чоннуң амыдыралын хандыр көргүзер турган.

Кинода Дээди Хуралдың болгаш Чазак кежигүннериниң бодалдарын канчаар илередип турарын кезектеп көргүзүп турар. Ынчалза-даа Президент Ш. Ооржактың база ол ышкаш янзы-бүрү партиялар, шимчээшкиннер удуртукчуларының киржилгези эвээш. Азы амыдыралдың экономиктиг кезээн көргүссе-даа, бүдүрүкчүлүг кезээ эвээш болуп турар. Мында эрге-чагырганың тус чер төлээлерин эвээш көргүскенинде-даа эвес, кол-ла чүве чөптүг шынны көргүскени. Харын-даа бичии оолдуң девип бар чыдары ышкаш, Тываны чаа-ла өзүп олурар кылдыр көргүскен деп болур.

Ниитизи-биле кинонуң авторлары салган сорулгазын чедип алган дизе ажырбас. Ол талазы-биле чалаткан аалчыларның аразындан Б. Т. Санчы, А. Хоюгбан, Э. Мижит, В. Б. Багай-оол, А. Неволин, С. С. Конвиз болгаш оскелер-даа саналын берип, харын-даа ол ажылды эчизинге чедир уламчылаар болза, эки-дир дээрзин чугаалап турдулар. Бир эвес оскедаа сериялары үнүп келзе, чедир алдынмаан үүлдерни немеп, моон-даа делгеренгейи-биле тырттырарын аалчылардан дилээннер.

Чимисмаа МОНГУШ.

Кысказы-биле

БАЗА БИР СПОРТЧУ ЧАА ФЕДЕРАЦИЯ

Ноябрь 22-де Улусчу чогаадылга бажыңынга республиканың инвалид спортчуларының тургузукчу конференциязы болуп эрткен

Аңаа инвалид спортчулар федерациязын тургускан. Ооң даргазынга ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде сайыдының оралакчызы Юрий Салчак соңгуткан. Федерация тургустуганындан эгелеп инвалид спортчулар аразынга спортчу мөөрейлерни организастап кирипкен. Декабрь 2-ден 10-га чедир спортчу оюннар декадазын чарлаан.

Амгы үеде республикада делегей чергелиг спорт мастерлери 4, делегей категориязының судьязы 2. Олар шупту — инвалидтер.

ТУДУП ДООСКАН

Өвүр кожуунуң Торгалыг сумузунуң ортумак школазының бажыңы хөй чылдар иштинде септелге ажылдарының чорутпаанындан ирээш ханазының бир чартыы бусту берген.

Соок келгенде үрелген школага өөреникчилер өөренир аргазы чок болганындан школаның башкылары кожуун төвүнден тускай комиссияны чалап эккелген.

Комиссия школаны бузар деп шиитпир хүлээп алган турда, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ону буспайн, эде кылырын чугаалааш, акша-төгерик-биле дузалаарын аазаан.

Ноябрь 22-де комиссия школаның чаартынган тудуун хүлээп алган. Тудугну Сергей Түвет-оол болгаш Михаил Кошкар-оолга удурткан бригада бир ай иштинде тудуп дооскан.

ДҮВҮРЕЛДИ БОЛДУРУП ТУРАР

Ноябрь 22-ниң хүүнүнде Дээди Хуралдың хуралдаар залынга Чазактың туберкулез аарыынга удур хүлээп алган хоойлуларының кандыг деңнелде күүсеттинип турарының дугайында хурал болган. Аңаа Дээди Хуралдың депутаттары, кожууннардан келген төлээлер болгаш эмнелге ажылдакчылары киришкен.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Татьяна Кургалинскаяның илеткелинден алырга, республикага 2000 чылдың эге айларында туберкулез аарыының халдавырлыг хевиринден 2 муң 825 кижи аараан деп бүрүткеттинген. Туберкулезтуң ажык хевиринден 1192 кижи аараан боop турар. Бо чылдың төнчүзүнде аарыг кижилерниң ниити саны 3000 ажа бергени дүвүрелди болдуруп турар.

Туберкулез аарыглары Тожу, Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Улуг-Хем кожууннарында хөйү-биле нептереп турар. Ооң чылдагааны — социал байдалдың бергези болгаш хоругдал черлеринден аарыг кижилерниң хөйү-биле хосталып турарында.

СОНУУРГАҢАР

Тыванын Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң аныяк эртем ажылдакчызы Василий Салчактың "Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер" деп баштайгы номун Кызылдың "Аныяк" өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыны декабрь ортан үезинде чырыкче үндүрер.

Автор ол номунда ТГШИ-ниң чогаал секторунга 10 чыл (1990-2000) иштинде ажылдап келген үезиниң дургузунда сураглыг чогаалчылар Сергей Пюрбю, Кызыл-Эник Кудажы, Александр Тамба-Сюрюн, Ондар Сегленмей, Екатерина Танова, Антон Үержаанын дугайында чыып бижип чорааны демдеглелдерин киирген.

Игорь ДАМДАК.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

БОДАЛДАРЫВЫС СОЛЧУУЛУ

Удавас декабрь 3 — Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү. Инвалид кижилерниң боттарының дужунда амыдыралын, оларның эрге-ажыктарын, сонуургалдарын бүгү талазы-биле өөренип, сайгарып көргеш, Каттышкан Нациялар Организациязының доктаадын каан ол хүнү, шыны-биле ап көөр болза, өөрүнчүгдаа, байырланчыг-даа эвес хүн-дүр ийин. Бертик-бежел апарып, инвалид боop амыдырап-чурттаарын черле кым күзээр боop. Ынчалза-даа инвалидтерге бо хүн хире-шаанче өөрүнчүг болуру черле чугаажок.

Үүле-чолунуң аайы-биле бертик-бежел азы кемниг-тудуу болган боордан башка, инвалидтер база бүгү кижилер-биле дөмей, сагыш-сеткилдиг, угаан-медерелдиг, сонуургаар сонуургалдыг кижилер болгай. Чоннун, ниитилелдиң кичээнгейин инвалидтерже угландырар дээн сорулгабиле инвалидтер хүнүн демдеглеп эгелээн ужуру ында болуп турар. Төп, улуг хоорайларда база даштыкы чурттарда инвалидтер спортун сайзырадып, параолимпиада дээн ышкаш делегей чергелиг инвалидтер маргылдааларын база-ла човуланга туттурганнарга сагыш-човаашкыныңның демдээ кылдыр эрттирип турар.

Бистер Кызылдың хоочуннар база инвалидтер бажың-интернадында чурттап турар инвалидтер бот-боттарывысты карактажып, азыранчып чоруур бис. Холу чок кижиге холдуг улус, буттары шимчевес кижиге буттуг улус дузалажыр, оларның чагыг-дилээн кылып бээр. Оон аңгыда байырлалдар таварыштыр инвалидтер, хоочуннар аразынга шыдыраа, шашки, биллиард, хол басчырының маргылдааларын эрттирип турар. Чылдың-на Май 9-ту таварыштыр коляскалыг инвалидтерни база чарыштырып турар. Маргылдаалар шаа-биле шанналдыг болгаш киржикчилерниң идепкейлии аажок боор чорду.

Инвалид кижи дээрге ол күрүне ачызында чурттап чоруур кижи-дир. Ол ышкаш кандыг-даа таварылгада инвалид кижиге кыдыындан кижилерниң дузазы черле херек боор чүве. Ынчангаш кадыкшыырак кижилер инвалидтерге болдунар шаа-биле дузазын көргүзүп чоруур болза, ында кижи адааргаар хире чүве чок. Үүлези кээр болза, кандыг-даа кижи бертик-бежел апарып болур болгай.

Өске категорияларның пенсионерлеринге бодаарга, сөөлгү үеде инвалидтерниң пенсиялары ниити өртектер өзүлдезинге дүүштүр өспейн артып турар. Байдал бо-ла хевээр турар болза, инвалидтерниң амыдыралы улам-на дорайтаар дээрзи билдингир. Мындыг таварылгада боттарының эрге-ажыктары дээш инвалидтер боттары туржур, сөзүн сөглээр ужурлуг. Бо айтырыг, ылаңгыя аныяк, шимчээшкинин чидирген (коляскалыг) инвалидтерге суг болза шуут-ла дорт хамааржыр. Боттарының амыдырал байдалының келир үезинге хамаарыштыр инвалидтер чүү-даа ыыттавас болза, ол дугайын өске кижилер база-ла сагышка албас болуру билдингир. Ынчангаш ылаңгыя инвалидтерниң аразында эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг кижилер база бар болгай. Олар аразында харылзажып, сүмележип, бодалдарын солчуру черле чугула деп бодаар мен.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

Кызыл хоорай.

Байыр чедириишкини

ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫВЫСКАНЫ-БИЛЕ

Чылдың-на эртип турар "Чылдың уруглар сады" деп бүгү российжи конкурска киришкеш база катап лауреат атты чаалап алганы дээш Кызыл кожуунуң Сүкпак суурунуң "Колосок" уруглар садынын ажылчы коллективинге база садиктиң эргелекчизи Мария Окан-ооловна Серен-Хууракка "Россия Федерациязының алдарлыг башкызы" хүндүлүг атты тывысканы-биле байыр чедирбишаан, Тывавыстың келир үези дээш сагыш салган чогаадыкчы ажыл-ижинге ам-даа чедиишкиннерни, бурунгаар херии базымны чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Хөй санныг ада-иелерниң мурнундан Айлаң, Андрей МОНГУШТАР.

"БОДУМ БАЖЫҢЫМ"

ЧУРТТАЛГА ЛОТЕРЕЯЗЫ

Аңаа киржиринче далажынар!

Бо чылдың **декабрь 25-те** болур чурттала лотереязының ийиги тиражынга найысылалдың төвүнде чаагайжыды туткан

- **ийи өрээлдиг квартираны**
- хөй акша түңнүг 40 ойнаашкынны
- амыдырал хандырылгазының техниказын ойнаар.

"Бодум бажыным" деп чурттала **лотереязының билеттерин** "Тыва парлалганын" киосклеринде болгаш республиканың харылзаа салбырларында садып тураа.

Далажыңар, боттарыңарга ажыктыг арганы ажыглаңар!

Адрези: Кызыл хоорай, Кызыл Партизаннар кудумчузу 36, "Өдүген" гостиницазы, №101 кабинет. **Телефоннары** 1-18-61, 3-77-17.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 28(3), вторник. 2 кара меннинг, ыяш олуттуг, ак пар хүнү. Бо хүн каргыш базарынга, бурганга чалбарыырынга, каастанырынга, бажың таваа салырынга, кижилер-биле таныжарынга, орук чоруурунга таарымчалыг.

Келин үүлезинге, ыяш сыгарынга, аазаашкын кылырга бүтпес. Баш дүгү таартырга, эт-малы ковудээр.

Бо хүн төрөттүнер төл сеткили оожургал чок, чугаазы хой, ортумак назылыг, ус-шевер, угаанныг кижи болур.

Ноябрь 29(3), среда. 1 ак меннинг, хей олуттуг, аксымаар тоолай хүнү Бо хүн бодунуң угаан-медерелин, сагыш-сеткилин арыглаарынга, чер, суг ээлеринге өргүл кылырынга, эм хоюдарынга, келин алырынга, назын узадыр база кежик-буян кыйгыртыр ном номчударынга, дөргүл-төрел болчурунга, садыг-саарылга кылырынга эки.

Чаш уругларны бутка кииреринге, хурал-суглаа кылырынга, орук чоруурга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, эт-малы ковудээр.

Бо хүн төрөттүнер төл дузааргак, биче сеткилдиг, эрес-дидим, узун назылыг кижи болур.

Ноябрь 30(4), четверг. 9 кызыл меннинг, от олуттуг, кара улу хүнү Бо хүн кежик-буян кыйыртырга, оргүл кылырынга, өре дуглаарынга, каастанырынга, демир-дес-биле ажылдаарынга, оор-сук иштээринге, буянныг үүле кылырынга, эртем-номга өөрениринге, орук чоруурга эки.

Келин алырынга, кайы хамаанчок улус-биле найыралдажырынга, аар-берге ажыл кылырынга, хөөр эргииринге таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, күш-шыдал кирер. Бо хүн төрөттүнер чаш шынчы, эртем-билиглиг, угаанныг, дузааргак, арыг сагыш-сеткилдиг, узун назылыг, буянныг кижи болур.

Декабрь 1(5), пятница. 8 ак меннинг, довурак олуттуг, каразымаар чылан хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, сагыш-сеткил, мага-бодун арыглаңырынга, сан салырынга, оргүл кылырынга, сагыл четтиреринге, келин айтыырарынга, аза-четкерлерни чайладырынга, садыг-саарылга чорударынга, шинчилел ажылы болгаш чогаал бижииринге, орук чоруурга эки хүн.

Өрттедип-хуюктаар ажылдар кылырга, бажың таваа салып эгелээринге таарымча чок, багай хүн. Баш дүгү таартырга, эт-эдилели, малмаганы ковудээр.

Бо хүн торуттүнер чаш эрес-дидим, арыг-силиг, аазаанын күүседип чыдаар, чугаазы ширийн, сагыш-сеткили бедик кижи болур.

Декабрь 2(6), суббота. 7 кызыл меннинг, демир олуттуг, көк аьт хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, аннаарынга, эки үүле кылырынга, кудадой эрттиреринге, ойнап-хоглээринге, таныжып ынакшыырынга эки хүн.

Өрттедип-хуюктаар ажыл кылырынга, чаш уругларны кылаштадып өөредиринге, орук чоруурунга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарышырайы он-чүзүн кирер.

Бо хүн торуттүнер чаш узун назылыг, чугаакыр, эрес-кежээ, дузааргак, бодүүн сеткилдиг, ажылгыр кижи болур.

Декабрь 3(7), улуг-хүн. 6 ак меннинг, октаргай олуттуг, коксүмээр хой хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, кежик-буян кыйгыртырынга, нүүлбагын арыгладырынга, келин алырынга, көжүп-дужеринге, буянныг улуска ужуражып, оларның сүмезин алырынга, идик-хеп быжып даараарынга, чазанырынга, орук чоруурга эки.

Аас-дыл үндүреринге, улус-биле маргыжарынга, аарыг улусту эмнеп эгелээринге, эрги бажың бузарынга, садыг-саарылга кылырынга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, аас-дыл үнер.

Бо хүн торуттүнер чаш боду эки-даа болза, ада-иезинге үргүлчү чидириглиг карылга кылып чоруур кижи болур.

Декабрь 4(8), понедельник. 5 сарыг меннинг, суг олуттуг, кызыл мечи хүнү. Бо хүн улуг эрге-дужаалдыг улуска бараалгаарынга, хүрээ-хиит сергедиринге, лама, хуурак болурунга, номга олурарынга, бурганга чүдүүрүнге таарымчалыг хүн.

Чер казарынга, куда-дой эрттиреринге, садыг-саарылга кылырынга, ыт азыраарынга, кайы хамаанчок хемсуг-биле ойнаарынга, аазаашкын кылырынга, орук чоруурунга таарымча чок. Баш дүгү таартырга, назыны узаар.

Бо хүн торуттүнер чаш алызында шажын эртеминге шылгарангай, эртем-билиглиг, эт-хөреңгизи эвээш, билбес чүвези чок буянныг-даа

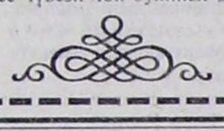

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ававыс, угбавыс, дуңмавыс **Валентина Барааановна ЧАШПАН** октябрь 16-да үр эвес аараанының соонда мөчээн. Валентина Барааановна 8 ажы-төлдүң иези, 2 чаштың кырган-авазы.

Угбавысты сөөлгү орукче үдеп, бо берге үеде биске улуг дузаны көргүскен ажылдап чорааны коллективи — Тожу кожуунуң чагырыкчызы Михаил Ким-оолович Кууларга, чагырга коллективинге, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелинге, кожуун чагырыкчызының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Светлана Васильевна Тамдын-оолга, Ий, Тоора-Хем, Адыр-Кежиг суур чагырга черлеринге, дооскан башкызы Альбина Петровна Санровага, Азас ортумак школазының коллективинге, эш-өөрүнге, төрелдерингe, кожаларыыска четтиргенивисти илереттивис.

Орай-оолдар, уруглары, өөнүң ээзи.

Бистиң ынак дуңмавыс, угбавыс **Чойган Мартай-ооловна КОНЧУКПАННЫ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг, материалдыг дуза чедирген Культура яамызынга, Өвүр кожууннуң чагырга черинге, Хандагайты суму чагыргазынга, Хандагайты ортумак школазының коллективинге, өөредилге килдизинге, сан-хөө килдизинге, үндүрүг инспекциязынга, эмчилерге, пенсия фондузунга, бүгү-ле коллективтерге, төрелдериске, эш-өөрүнге база бүгү чонувуска четтиргенивисти илереттивис.

Кады төрээннери.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Күстүгүр Сат, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер. "Шын" солуннуң компьютер товуунге өрээн болгаш чыскааган.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 3910 Чагыг 129

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аіыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.